

**KADERİ-MÜRÇİİ OLARAK TANIMLANAN ŞAHISLAR VE
MEZHEBİ AİDİYET PROBLEMLERİ***

Individuals Who Have Been Seen Qaderite-Murjiite, and Their Problems of Sectarian Belonging

Fatmanur ALİBEKİROĞLU**

Öz

Mezhebî eğilimler arasındaki etkileşim örneklerinden biri olarak Kaderî-Mürçîî şahıslar, fırak geleneğinde Mürçie ya da Mu'tezile içerisinde zikredilen, her iki eğilimin temel fikirlerinden bir kısmını bir arada benimseyen şahıslardır. Mu'tezile içerisindeki durumları ise "beş esasa" muhalif olma gerekçesiyle bazı yazarlar tarafından reddedilirken, bu muhalefet Mu'tezilî tabakatlarda zikredilmelerine engel olmamıştır. Bu sebeple mezhepler tarihi geleneğinde söz konusu şahıslar için farklı tanımlamalar ve muhtelif tasnif çabaları mevcut olmuştur. Fakat bu tasnif gayretleri bazı sorunlara sebebiyet vermiştir. Bunun yanında Mu'tezile içerisindeki konumları da onlara Mu'tezilî tabakalarda yer veren yazarlar nezdinde dahi olumlu bir şekilde tasvir edilmemiş, irca fikrinden ötürü onlar için dışlayıcı bir tavır sergilenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kaderî, Mürçîî, Kaderî-Mürçîî, Gaylâniyye, Mu'tezile

Abstract

As one of the examples of interaction between sectarian tendencies, Qaderite-Murjiite individuals are the people who have been seen in the tradition of fırak in Murjia or Mu'tazilah, accepted some basic ideas of both tendencies. While their status in Mu'tazila were rejected by some scholars on the ground of opposition to "five principles" and this opposition did not prevent them from being mentioned in the classes of the Mu'tazilah. For this reason, different definitional and various classification efforts for these people have been in the sectarian traditions. However, these efforts were resulted in some problems. In addition, their position in Mu'tazilah was not positively depicted even by the writers who gave them a place in the Mu'tazilite classes and they showed an exclusivist attitude towards them because of their view of irja.

Keywords: Qaderite, Murjiite, Qaderite-Murjiite, Ghaylanite, Mu'tazilah

* Bu çalışma yazarın Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr. Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi
orcid.org/0000-0001-9629-5736 | falibekiroglu@cu.edu.tr

Başvuru | Submission

27.10.2023

Kabul | Accept

31.12.2023

Yayın | Publish

31.12.2023

DOI 10.18403/emakalat.1413674

GİRİŞ

Mezhebî eğilimlerin farklılaşmasında “teolojik” gerekçeler, özellikle fırak geleneğinin tasnif gayretinin¹ önemli bir vasfı olmakla birlikte, söz konusu farklılaşmanın temel bir ölçütünün olmaması mezhepler arası etkileşim, geçişlilik gibi unsurların göz ardı edilmesine sebebiyet vermiştir. Zira mezhepler arası etkileşim, mezheplerin canlı yapısı dolayısıyla doğal bir süreç olup, fırak geleneğinin yapay ve sınırları belirli fırka tasnifinin aksine muhtelif mezheplerin mümeyyiz vasfını oluşturan temel itikadî/kelamî görüşler söz konusu olduğunda dahi geçişlilikler, değişkenlikler söz konusu olmuştur. Bunun ötesinde mezhep sınırlandırması dışında bazı şahısların müstakil varlık göstererek farklı eğilimlerle mümeyyiz olan görüşleri bir araya getirmesi de vâkidir. Ancak klasik mezhepler tarihi geleneğinin tasnifte “bir yere ait kılma” hissiyatı, bu şahısların tasnifi ile ilgili bazı problemleri gündeme getirmiştir. Zira mezhebî aidiyetlerin “yalıtılmış gerçeklikler veya ideal çerçeveler olarak görülmesi”, şahısların birden fazla aidiyeti veya kimliği benimseyebileceği ihtimalinin görmezden gelinerek aidiyetlerden birinin indirgemeci bir yaklaşımla öne çıkarılmasına ve böylece geçişliliklerin görmezden gelinmesine sebebiyet verecektir.²

Kaderî-Mürcü olarak isimlendirilen şahıslar, klasik mezhepler tarihi geleneğinde iki mezhebî eğilimin mümeyyiz vasıflarını taşımaları hasebiyle, Mürctie ya da Mu'tezile mezhepleri içerisinde tasnif edilen bir gruptur. Şahısların Mürctie içerisinde tasnifi, Mürctie'yi Kaderî/Cebrî/Hâlis Mürctie şeklinde temel görüşlere dayalı bir ayrıma tabi tutan yazarlar tarafından aşılmaya çalışılmış olsa da, iman bahsindeki ayrılıklar, onların Mürctie içerisindeki alt gruplar arasında sayılmalarına da imkan vermiştir. Bu suretle söz konusu müstakil şahıslar için; Mürctie içerisinde “bir grup olarak” farklı bağlam-

¹ Klasik mezhepler tarihi yazıcılığının tasnife dayalı temel problemleri için bkz. Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 384, 385.

² Mehmet Kalaycı, “Mezhepleri veya Dinî Hareketleri Tamamlan(Ma)Mış Kimlikel Süreçler Olarak Okumak”, *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhepler ve Dinî Gruplar Arası İlişkiler)*, ed. Hayati Hökelekli, Vejdi Bilgin (Bursa 2015), 233.

larda zikredilen ancak ortak vasıfları ile ihtilafları net bir şekilde tespit edilemeyen bir mevcudiyet söz konusu olmuştur. Şahısların irca fikrini benimsiyor olmaları Mürcie içerisinde sayılmalarına imkan tanımakla birlikte, bu tasnif biçimi; müstakil şahısları mezhep sınırlandırmasının ötesinde ele alamadığı için bireysel vasıflarını göz ardı edecektir. Mu'tezile içerisinde tasnif edilmeleri ise Kaderiyye'nin Mu'tezile ile özdeş olup olmadığı; Mu'tezile'nin beş esasın savunulması prensibi ekseninde kendi içlerindeki varlıklarını reddetmesi veyahut mezhep mensuplarının sayısını artırma vb. sebeplerle bu şahıslara Mu'tezilî tabakatlarda yer verilmesi gibi unsurlardan ötürü yine sorunlu bir durum arz etmektedir. Şahısların ilişkilendirildikleri iki eğilimden birinin tasnifte tercih edilmesi, onlar için yapılacak tek tip bir isimlendirme denemesine ve tek bir mezhebî eğilimle ilişkilendirilme gayretlerine sebebiyet verecektir. Söz konusu gayret neticesinde ise şahısların ilişkilendirildikleri Mürcie veyahut Mu'tezile mezheplerinin ötesindeki müstakil ve bağımsız varlıkları ise göz ardı edilecektir. Bu sebeple Kaderî-Mürccii şahısların gerek fırak geleneğindeki, gerekse Mu'tezilî gelenek içerisindeki tasnifi problemlili görünmektedir. Özellikle Mu'tezilî bakış açısında mezhebin genel eğiliminden ziyade yazarların keyfi tercihlerinin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Kaderî-Mürccii olarak tanımlanan şahıslardan Gaylân ed-Dımeşki (ö. 120/738 civarı), Ebû Şimr el-Hanefî, Muhammed b. Şebîb, Sâlih b. Ömer es-Sâlihî ve Hâlidî gibi şahıslar fırak kitaplarında kader görüşüyle ircâ görüşünü bir araya getiren kimseler olarak bilinmektedirler. Onların ortak vasıfları, tevhid ve adalet konularında Mu'tezile ile muvâfık olmaları, ancak el-menzile beyne'l-menziyeteyn ve el-va'd ve'l-va'id konularında ise Mu'tezile'ye muhalif olup, Mürcie ile uyumlu görüşler benimsemeleridir.³ Yine bu şahısların imâmet hususunda benzer görüş sahibi oldukları rivayet edilmiştir. Onlar,

³ Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'b (ö. 319/931), *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu Uyûni'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu-Râcih Kürdi-Abdülhamid Kürdi (İstanbul:Kuramer, Amman: Dâru'l-Feth, 2018) 168; Fatmanur Alibekiroğlu, "Mezhepler Arası Geçişlilik Örneği Olarak Kaderî-Mürccii Şahısların Mu'tezile İçerisinde Değerlendirilmesi Sorunu", *Third Sarajevo International Conference*, ed. Recai Aydın, Yasin Unvanlı (Sarajevo:Sedef Bosnia d. o. o. : 2017), 305.

zâlim imamın azli, imamın Kureyşlilik şartını kabul etmeme gibi hususları benimsemek suretiyle⁴ Mu'tezilî imâmet anlayışına yaklaşımlardır. Söz konusu şahıslar kader ve ircâyı bir araya getirme noktasında birleşmekle birlikte, onların iman tanımları konusunda da belirli farklılıklar içerisinde oldukları görülmüş ve aralarındaki ihtilaflara işaret edilmiştir.⁵ Bu ihtilaflar ise Mürcie içerisinde tasnif edilmeleri durumunda onlara farklı fırkalar nispet edilmesine imkan vermiştir.

İrca ve kader fikrini bir araya getiren şahıslar için “el-Mürçietü'l-Kaderiyye”⁶, “Mürçietü'l-Kaderiyye”⁷ “Mürçietü'l-Mu'tezile”⁸ gibi tanımlamalar kullanılmaktadır. Bunun yanında Gaylâniyye isminin bu şahıslar için bir genelleme ifadesi olarak kullanım örnekleri de mevcuttur. Mesela Eş'arî (ö. 324/935-36), Mürcie'den sekizinci fırka olarak zikrettiği Şebîbiyye'nin Muhammed b. Şebîb'in taraftarları olduğunu söylemekle beraber, Gaylâniyye bahsinde Muhammed b. Şebîb için “Gaylâniyye'den olan Muhammed b. Şebîb” ifadesini kullanılmaktadır.⁹ Söz konusu şahıslar Gaylâniyye isminin kullanımına

⁴ Şimriyye, zâlim imamın azli fikrine karşı çıkmaktadır. Ebü Temmâm el-İsmâîli el-Harezmi, *Bâbu's-Şeytân min Kitâbu's-Şecere*, thk. Paul E. Walker (Leiden: Brill, 1998), 87; Gaylân'ın ise hilâfetin Kureyşliliği hususunda Ebü Hanife'nin ashâbından ayrıldığı zikredilmektedir. Ebü Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdan (ö. 324/936), *Kitâbu'z-Zîne fî Kelimâti'l-İslamiyye*, thk. Abdullah Selâm es-Semerrâi (Bağdat: 1988), 268. Şebîbiyye ise imâmetin fâdil olanda olması gerektiği fikrini benimsemiştir. Ebü Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*, 86.

⁵ Bkz. Ebü Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*, 87 vd.

⁶ Bağdâdî Ebü Mansur Abdülkahir b. Tâhir (ö. 429/1037), *el-Fark beyne'l-Fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995), 205.

⁷ Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Emir Ali Mühennâ v. dğr. (Beyrut: Dâru'l-Mârifetü'l-İslamiyye, 1993), 162.

⁸ Söz konusu tanımlama Mu'tezile içerisinde beşinci/on birinci asırda yaşayan Abdolvâhid Ali b. Berhân el-Ukberî (ö. 454/1062-63) için kullanılmıştır. Bkz. Zehebî Ebü Abdillâh (ö. 748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût v. dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 18: 125; İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (ö. 852/1449), *Lisânu'l-Mizân*, thk. Abdulfettah Ebü Gudde (Beyrut: Mektebetü'l-Matbuâti'l-İslâmiyye, 2002), 5:294.

⁹ Eş'arî, Ebü'l-Hasen (ö. 324/935-36), *Makâlâtu'l-İslâmiyyin ve İhtilâfi'l-Musallîn*, thk. H. Ritter (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980), 136.

binaen ise Şam Mürciesi şeklinde tanımlanmışlardır.¹⁰ Bu ismin kullanımında ise Gaylân'ın Şam bölgesinden olması etkili olmuştur.¹¹ Ancak Gaylâniyye isminin söz konusu şahıslar için genelleyici bir ifade olarak kullanım örneklerinin yanında, Gaylaniyye'nin Kaderî-Mürçii şahıslar arasında bir grup olarak tanımlanması¹² söz konusu ismin daha dar anlamda kullanıldığını da akla getirmektedir.

Kaderî-Mürçii şahısların varlığı öncelikle Mu'tezile-Kaderiyye özdeşliğinin¹³ tartışılmasını gerekli kılmaktadır. Ancak burada ele alınacak olan mesele, Mu'tezile-Kaderiyye özdeşliği veyahut ayrılığı tartışmasından ziyade Mu'tezile'nin veyahut Makâlât geleneğinin algısı doğrultusunda inşa edilecektir. Zira şahısların Kaderî olarak isimlendirilmesi, Makâlât geleneğinin Kaderiyye ile Mu'tezile özdeşliğine dair algıları¹⁴ ile Mu'tezilî tabakât yazarları tarafından Mu'tezile içerisinde tasnif edilmeleri doğrultusunda Mu'tezilî tanımlamasını da gündeme getirmiştir.

¹⁰ Nevbahtî Ebû Muhammed Hasan b. Mûsa (ö. 300/912), *Şîr Fırkalar- Fıraku's-Şîa*, trc. H. Onat-S. Hizmetli-S. Kutlu-R. Şims,ek (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 62.

¹¹ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 37, 38.

¹² Şehristânî Muhammed b. Abdilkerim (ö. 548/1153), *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 141.

¹³ Aydın'ın Mürcie içerisindeki Kadercî, Cebircî ve Halis Mürcie olmak üzere yapılan ayrımın Kaderiyye ile Mu'tezile'nin aynı olmadığını ispatı olduğuna işaret etmesi konu ile ilgili önemli bir tespittir. Bkz. Osman Aydın, *Akılci Din Söylemi Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü* (Ankara: Hititkitap, 2010), 154. Yazarın yine aynı çalışmasında Kaderiyye-Mu'tezile özdeşliği detaylı bir şekilde incelenmiştir. Konu ile ilgili olarak bkz. *Akılci Din Söylemi*, 135 vd. Ayrıca Watt, yaklaşık 184/800 yılından sonra Kaderiyye görüşünü benimseyen kimselerin Mu'tezilî olduklarına dair ihtimalden bahsetmekle birlikte, ikinci/sekizinci asırda kesinlikle Mu'tezilî olmayıp, Kaderî olan şahısların varlığından bahseder. Montgomery, Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fırlalı (Ankara: Umran Yayınları: 1981), 131.

¹⁴ Mesela bkz. Kalhâtî Ebû Abdurrahman Muhammed b. Saîd (IV. /X. yy?), *el-Keşf ve'l-Beyan*, thk. Seyyide İsmâil Kâşif (Tunus 1980), 2:329; Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tâhir (ö. 429/1037) *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak)*, trc. Ethem Ruhi Fırlalı (İstanbul: Kalem Yayınları, 1979), 100.

Şahısların varlığının özellikle Makâlât geleneğinde “grup kimliği” gözetilerek ele alınması, “şahıslar üzerinde derinleşme” prensibi ekseninde mezhep kimliğinden bağımsız olarak bireysel vasıflarının tespit edilmesini gerektirmektedir. Bu suretle şahısların bireysel kimlikleri ile “grup kimliğini” esas alan Makâlât geleneğinin tasnifi arasındaki farklılıkların ortaya koyulması kolaylaşacaktır. Bunun yanında şahısların bireysel kimliklerinin incelenmesi, Makâlât geleneğinin tasnifi dışında her hangi bir gelenekle bağlantılarının söz konusu olup olmadığını anlamaya da yardımcı olacaktır. Farklı mezhebî eğilimlerin şahısları tasnifleri esnasında gözettiği hususlar da onlara olan bakış açısını anlamaya yardımcı olacaktır. Zira yine tasnif problemi bağlamında, müstakil olarak Mu'tezilî geleneğin söz konusu şahıslara teorik ve pratik düzeyde bakış açısının tespit edilmesi, aynı gelenek içerisinde dahi söz konusu şahıslara tarihsel süreçte farklılaşan bakış açısını göstermesi açısından dikkate değerdir. Esasında tarihsel süreçte farklı mezhebî eğilimler arasındaki etkileşimlerin pek çok örneği bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı Hanefilik-Mu'tezile, Zeydiyye-Mu'tezile etkileşiminde olduğu üzere mezhep ekseninde olabildiği gibi, bireyler nezdinde farklı mezhebî eğilimlerle mümeyyiz olan görüşlerin bir araya getirilmesine dair örnekler oldukça fazladır. İrca fikri ile halku'l-Kur'an fikrini bir arada benimseyen Ebû Sa'd el-Cûfi es-Sâgânî (II. /VIII. Asrın sonları), Sâlih b. Muhammed (ö. 239/853'den sonra) gibi şahıslar ile halku'l-Kur'an ve irca fikrini benimseyip aynı zamanda Ebû Hanife'nin ashabından olan İsmâil b. Hammâd b. Ebi Hanîfe (ö. 212/827)'den bahsedilebilir. Yine cebr, halku'l-Kur'an ve irca görüşünü benimseyip aynı zamanda fıkhıta Ebû Hanife'nin takipçilerinden sayılan Bişr el-Merîsî (ö. 218/833) örneği söz konusudur.¹⁵ Bunun yanında İmâmiyye Şia'sından olup aynı zamanda Mürcüî iman nazariyesini benimseyen¹⁶ bazı şahıslar da bireyler nezdinde farklı eğilimlerin bir araya getirilmesine örnek olarak gösterilebilir. Bu bağlamda bu ça-

¹⁵ Bkz. Fatmanur Alibekiroğlu, “Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi” (yayınlanmamış doktora tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana 2018), 117-128; Alibekiroğlu, Mezhepler Arası Geçişlilik Örneği Olarak Kaderî-Mürcüî Şahısların Mu'tezile İçerisinde Değerlendirilmesi Sorunu”, 304-305.

¹⁶ Bu şahıslar için bkz. Ahmed b. Yahyâ, İbnü'l-Murtazâ (ö. 840/1437), *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. S. D. Wilzer (Beyrut: 1987), 114, 117.

lişmada etkileşim örneklerinden biri olarak Kaderî-Mürçîî şahıslar üzerinden mezhepler arası etkileşim fikrinin doğal bir süreç olduğu ve bu durumun bireyler nezdinde de gerçekleşebileceği hususları ile söz konusu şahısların “mezhep” tanımlamasından bağımsız bir şekilde ele alınmasının mümkün olup olmadığı incelenecektir.

2. Kaderî-Mürçîî Olarak Nitelendirilen Şahıslar

2. 1. Gaylân ed-Dımeşki (ö. 120/738 civarı)

Kader konusundaki görüşleri ile meşhur olan ve hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan¹⁷ Gaylân b. Mervan ed-Dımeşki'nin mevâliden olduğu ve babası Mervan'ın Osman b. Affân'ın azatlı kölesi olduğu bilinmektedir.¹⁸ Bununla birlikte onunla alakalı öne çıkan bilgiler onun Emevî halifeleriyle ilişkisine dairdir. Gaylân'ın, Emevî halifeleriyle diyalogunun şekillenmesinde kader görüşünün etkili olduğu düşünülmektedir. Zira o, Ömer b. Abdilaziz (99/717-101/720)'e yazdığı bir mektupta Emevî yönetimine dair eleştirilerini dile getirmiştir.¹⁹ Bu olayın akabinde Ömer b. Abdilaziz'in tavrı hususunda gerek klasik kaynaklar, gerekse çağdaş araştırmacılar ihtilaf etmişlerdir. Aydınli tarafından dikkat çekildiğine göre Mu'tezilî kaynaklarda Ömer b. Abdilaziz ile Gaylân'ın yakın ilişkide olduğu görülmektedir.²⁰ Gaylân'ın Ömer b. Abdilaziz'e gönderdiği mektup sonrasında ise halife bu mektubu anlayışla karşılamış ve Gaylân'ı yanına çağırılmış, daha sonra da onu devlet katında görev-

¹⁷ Gaylân ile ilgili bkz. Ch. Pellat, “Ghaylan b. Muslim”, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: Brill 1991), 2:1026; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 104 vd. ; Aydınli, *Akılci Din Söylemi*, 151 vd. ; Cihat Tunç “Gaylân ed-Dımaşki”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1996), 13: 414.

¹⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870), *Târihu'l-Kebîr*, thk. Hâşim en-Nedvî v. dğr. (Dâiretu Maârif el-İslâmiyye: Haydarabad trs.), 7:102; Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ (ö. 840/1437), *el-Münÿe ve'l-Emel*, thk. İsmâüddin Muhammed Ali (İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1985), 30; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 104; Tunç, “Gaylân ed-Dımaşki”, 13: 414-415.

¹⁹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 25 vd.

²⁰ Aydınli, *Akılci Din Söylemi*, 151-152.

lendirerek ödüllendirmiştir.²¹ Bu durumdan haberdar olan Hişâm b. Abdülmelik'in (106/724-125/743) tahta geçtiğinde, kendilerini ve atalarını eleştiren bu kimsenin “ellerini ve ayaklarını kestireceğim” şeklinde tepki verdiği rivayet edilmektedir. Nitekim Hişâm'ın onu katletme sebebinin de Gaylân'ın söz konusu mektubu olduğu ifade edilmiştir.²² Watt tarafından da dile getirilen diğer görüşe göreyse Gaylân ile Emevî halifeleri arasındaki muhalefet, Ömer b. Abdülaziz döneminin ilk yıllarında başlamıştır. Halife, Gaylân'ın gönderdiği mektup sonrasında onu ikaz etmiş, onu görüşlerinden vazgeçirme hususunda çaba harcamıştır.²³ Gaylân'ın kader konusundaki görüşlerine Ömer b. Abdülaziz zamanında herhangi bir yaptırım söz konusu olmazken, Hişâm b. Abdülmelik zamanında ise halifenin huzurunda Evzâi ile kader konusunu içeren bazı meselelerde tartıştığı, Gaylân'ın Evzâi'nin sorularına cevap veremediği ve bunun üzerine Evzâi'nin fetvasıyla öldürüldüğü rivayet edilmiştir.²⁴

Gaylân'ın ircâ konusundaki görüşlerini ise ircâ fikrinin temsilcilerinden olan ve bu fikrini temellendirmek amacıyla eser yazan ilk kimse olarak bilinen Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye (ö. 100/718)'den istifadeyle benimsediğini söylemek mümkündür.²⁵ Hasan b. Muhammed'in Gaylân'ı hac mevsiminde gördüğü zaman onu övdüğü ve onun Şam ehli için Allah'ın hücceti olduğunu ifade ettiği de rivayetler arasında yer almaktadır.²⁶ Gaylân'ın Hasan b. Muhammed'den ircâ fikrini almış olması ise onun ircâ fikrinin erken dönem temsilcilerinden olarak tanımlanmasına imkan vermektedir. Kader konusundaki görüşleri Emevî halifeleriyle ilişkilerinde âşikâr olan Gaylân'ın kader ve ircâ fikrini eş zamanlı olarak benim-

²¹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 25-26; Aydınlı, *Akılci Din Söylemi*, 152.

²² İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 26.

²³ Dârekutnî, Ebû'l-Hasen (ö. 385/995), *Ahbaru Amr b. Ubeyd* (el-Mektebetu'z-Zâhiriyyetu'l-Ehliyye), 15a; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 105.

²⁴ İbn Abdırabbih, Ahmed b. Muhammed (ö. 328/940), *el-İkdü'l-Ferid*, thk. Müfid Muhammed Kamiha (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 2: 219.

²⁵ Bkz. Kâdi Abdülcebâr, Abdülcebâr b. Ahmed (ö. 415/1025) “Kitab Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile”, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* içerisinde, thk. Fuad Seyyid (Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1986), 229; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 25; *el-Münnye ve'l-Emel*, 30.

²⁶ Kâdi Abdülcebâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 229; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 25.

seyen ilk kimse olduğu anlaşılmaktadır. Onun bu durumu, Makâlât geleneğindeki tasnifine de yansımıştır.²⁷

Makâlât geleneğinde çeşitli sınıflar içerisinde kaydedilen Gaylân, kader ile ircâyı birleştiren diğer şahıslardan farklı olarak, Mu'tezilî gelenek içerisinde de beş esas benimsyen Mu'tezilî biri olarak kabul görmektedir. Üstelik Gaylân'ın Mu'tezilî olarak sayılmasının Mu'tezile açısından önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Zira onun Mu'tezile içerisindeki varlığını dikkate alan Hayyât (ö. 300/913), diğer Kaderî-Mürücülerin Mu'tezile'den sayılıp sayılmamasını önemsemekzen Gaylân'ın beş esas benimsediğini ve bu suretle Mu'tezile'den sayıldığını ifade etme gereği hissetmektedir.²⁸ Yine Mu'tezilî yazarlardan Cüşemî (ö. 494/1101), Gaylân'ın ismine

²⁷ Gaylân, Makâlât geleğinde Mu'tezile ya da Mürcie içerisinde tasnif edilmektedir. Fahreddin er-Râzî, onu Mu'tezile içerisinde tasnif etmiştir. Fahreddin er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. Huseyn (ö. 606/1209), *İtikâdâtü'l-Fıraku'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982), 40. İbn Dâî er-Râzî ise Gaylân'ı hem Mürcü hem de Mu'tezilî olarak tanımlamış ve görüşlerine Mu'tezile ve Mürcie içerisinde yer vermiştir. İbn Dâî er-Râzî, Seyyid Murtaza el-Hasenî (VII/XIII. asrın başları), *Tabvratu'l-Avâm fi Mârifeti Makâlâti'l-En'am*, tsh. Abbas İkbâl (Tahran: İntesârat-ı Esâtir, 1934), 47, 61. Eş'arî ise Gaylân'ın fikirlerine Mu'tezile içerisinde de yermiş ve onun istitaat konusundaki görüşünü Mu'tezile'nin kader konusundaki görüşüne yer verirken de zikretmiştir. Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtu'l-İslâmiyyin ve İhtilâfi'l-Musallîn*, trc. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 200. Bunun yanında Gaylân Makâlât geleneğinde çoğunlukla Mürcie içerisinde tasnif edilmiş ancak kader ile ilgili görüşlerine de atıfta bulunulmuş ve görüşleri "Şam Mürciesi" ve "Gaylâniyye" ismi altında tasnif edilmiştir. Bkz. Nâşî el-Ekber, Ebû'l-Abbâs (ö. 293/906), *Mesâilu'l-İmâme*, thk. Joseph Van Ess (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1971), 62; Nevbahtî, *Şü Fırkalar*, 62; Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 140; Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'z-Zine*, 267; Ebû'l-Meâlî, Muhammed el-Hüseynî el-Alevî (ö. 485/1093), "Kitâbü Beyânî'l-Edyân", trc. Yahya el-Haşşâb, *Mecelletü'l-Külliyetü'l-Âdâb*, 19 (1957), 34; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 182; el-Yemenî, Ebî Muhammed (VI/XII. asır), *Akâidu's-Selâse ve Sebîn Fırka*, thk. M. A. el-Gâmidî (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2001), 280; Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 141. Gaylân ile söz konusu bu tavra Watt tarafından da dikkat çekilmiştir. Watt, mezhepler tarihçilerinin onu bir yere yerleştirmek hususunda güçlük içerisinde olduklarını ifade etmiştir. Bkz. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 104.

²⁸ Hayyât Ebû'l-Hüseyn Abdürrahim b. Muhammed (ö. 300/913?), *el-İntisâr ve'r-Red ale'bnir-Râvendî*, thk. H. S. Nyberg (Beyrut: Evrâku Şarkiyye, 1993), 127.

Mu'tezilî şahıslar içerisinde yer vermektedir.²⁹ Benzer şekilde Mu'tezilî tabakâtlarda Gaylân'a yer verilmiş ve dördüncü tabakanın ilk şahsı olarak tasnif edilmiştir. Bu eserlerde, ircâ fikrini benimseyen diğer şahısların ircâyâ olan meyilleri açık bir şekilde ifade edilirken, Gaylân'a ait biyografide³⁰ onun diğer görüşlerini ircâ fikrini benimseyen Hasan b. Muhammed İbnu'l-Hanefiyye'den aldığı bilgisinden başka ircâyâ meyletmesine dair mâlumata yer verilmemiş olması dikkat çekmektedir.³¹ Yine başka bir yerde Gaylân, "Mu'tezile'den Gaylâniyye" şeklinde ayrı bir sınıf içerisinde zikredilmiştir.³² Bunun yanında Mu'tezilî tabakâtlarda Gaylân'a tevhid, adl ve el-vad vel vaîd konusunda risaleler atfedilmek suretiyle³³ onun özellikle bu üç esası benimsediği vurgulanmaktadır.

Mu'tezilî gelenekte, Gaylâniyye isimli fırkanın mahiyeti husûsunda da ihtilâflı rivayetler söz konusudur. Makâlât geleneğinin tasnifinde Mürchie ile bağlantısı öne çıkarılan Gaylâniyye³⁴, Mu'tezilî yazarlar tarafından içerisinde kendisine kader görüşü nispet edilen Mekhûl eş-Şâmi³⁵ de dahil Şam ehlinde pek çok kimse-

²⁹ Cüşemî Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme (ö. 494/1101), *Risâletü İblis ila İhvânihi'l-Menâhis*, thk. Hüseyin el-Müderrişî (Beyrut: Dârü'l-Müntehabi'l-Arabî, 1995), 128.

³⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 229; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münnye ve'l-Emel*, 30; *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 25.

³¹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 25.

³² İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 17.

³³ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 230.

³⁴ Bu fırkayı Mürchie içerisinde tasnif eden yazarlardan Şehristânî, Gaylâniyye'yi Mürchie içerisindeki Kaderiyye Mürciesi içerisindeki bir grup olarak tanımlamaktadır. *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 141; Eş'arî ise Gaylân'a nispet edilen Gaylâniyye fırkasını Mürchie içerisindeki yedinci fırka olarak zikretmiştir. Onların iman tanımını aktaran Eş'arî iman konusundaki ihtilâflı noktalara işaret ederken, kader anlayışına dair bir atıfta bulunmamıştır. Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 140.

³⁵ Ka'bi Mekhûl'e Ehl-i Şam içerisinde kader görüşü nispet edilen şahıslar arasında yer vermekte ve burada Evzâi'nin "Hasan ve Mekhûl'den başka kadere nispet edilen kimseyi bilmiyoruz" dediğine yer vermiştir. Ka'bi, *Makâlât*, 188; İbn Kuteybe'nin Kaderî listesi içerisinde de yer almaktadır. Bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Ahmed b. Mu'slim (ö. 276/889), *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire : Dârü'l-Maârif, 1981), 625.

nin bulunduğu bir grup olarak tanımlanmakta³⁶ ve böylece Şam'da Gaylân ile beraber kader görüşünü benimseyen kalabalık bir kitlenin olduğuna dikkat çekilmektedir. Bununla birlikte, Mu'tezilî yazarların Gaylâ-niyye'yi kendilerinden sayma çabalarına rağmen, III. /IX. asırda Ebû'l-Hüzeyl'e nispet edilen *Kitâbu'r-Red ale Gaylâniyye fi'l-İrcâ* isimli eserin varlığının³⁷, bu asırda ircâ fikri ile kader fikrini birleştiren bir grup olarak Gaylâniyye'nin varlığını sürdürdüğüne ve Mu'tezile nezdinde de Gaylâniyye'den kastın sadece kader konusunda görüş beyan edenler olmayıp aynı zamanda ircâ fikrini de benimseyen kimseler olduğuna işaret etmesi muhtemeldir.

Gaylân ed-Dımeşki'nin kader görüşünün yanında iman tanımı husûsundaki görüşleri de literatürde yer almaktadır. Bilgiyi zarûri ve kesbî olmak üzere ikiye ayıran Gaylân, imanı Allah'ı zorunlu olmayan ikinci bir bilgi ile bilmek, O'na muhabet ve boyun eğmek olarak tanımlamış ve imanda artma ve eksilmenin olmadığını kabul etmiştir.³⁸

Gaylân'a nispet edilen imâmet anlayışı ise Mu'tezile ile uyumludur. Gaylân'ı Mürchie'den sayan Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 324/936), onun imâmetin Kureyşliliği fikri ile usûl ve fûrûya dair pek çok meselede Ebû Hanife'den (ö. 150/767) ayrıldığını ifade etmektedir.³⁹ Gaylân'a göre imâmet, Kureyş dışındaki bir kimse için caiz olup, kitap ve sünnetle amel eden herkes imâmete layıktır. Ayrıca imâmetin ümmetin icmâsı ile olması gerekmektedir.⁴⁰

Gaylân'a nispet edilen pek çok eserden söz edilmektedir. İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995?), Gaylân'a nispet edilen iki bin varaktan oluşan bir mecmuanın varlığından bahsetmekte,⁴¹ Kâdî Abdülcebbâr ise

³⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 230; ayrıca bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l- Mu'tezile*, 17.

³⁷ İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebi Yâkub (ö. 385/995?), *el-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddüd (Tahran: Marvi Ofset, 1971), 204.

³⁸ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 140-141; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 183; Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 146.

³⁹ Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 268.

⁴⁰ Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 143.

⁴¹ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 131.

ona nispet edilen risalelerin içeriğini tevhid, adalet, el-va'd ve'l-va'id, Allah'a dua ve dünyada zühd olarak açıklamaktadır.⁴²

I. /VII. asrın ikinci yarısı ile III. /IX. asrın ilk çeyreğinde yaşayan Gaylân'ın yaşadığı dönemde Mürcie teşekkül etmiş; kader/insanın fiileri ile imâmet konularındaki görüşleriyle uyumlu olduğu Mu'tezile ise Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ve Vâsıl'ın (ö. 131/748) büyük günah işleyenlerle ilgili alternatif görüşlerini ortaya koymaları ile teşekkül sürecine girmiş olmakla beraber, Gaylân'ın yaşadığı dönemde sonradan nispet edileceği Mu'tezili aidiyetinin söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple Gaylân'ın kader, ircâ ve imâmet konularında mezhep aidiyetinden bağımsız bir şekilde fikir üreten ya da farklı fikirler arasından kendine uygun görüşü tercih eden bağımsız bir şahsiyet olması mezhebî aidiyetler husüsündeki geçişliliği olağan dışı gören anlayışın ötesinde, İslam düşüncesinin ilk dönemindeki mezhep algısını ortaya koyması açısından önemlidir.

2. 2. Mûsa el-Esvârî (II. /VIII. Asır)

Mu'tezili tabakâtlarda altıncı tabaka içerisinde zikredilen⁴³ Mûsa b. Seyyar el-Esvârî, Basra ehliendir. Katâde (ö. 117/735), Bekir b. Abdillâh (ö. 108/726), Hasan (el-Basrî) ile Âsım b. Behdele (ö. 127/745)'den rivayette bulunmuştur.⁴⁴ Mevâliden olduğu bilinen Mûsa el-Esvârî'nin, muhtemelen Emevîlerin güttüğü Arap asabiyyetinin etkisiyle "Fars oğulları olarak dini Arapların elinden kurtardıklarını" ifade etmek suretiyle⁴⁵ mevâlî kimliğini ön plana çıkaran söylemlerde ve uygulamalarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Câhız'ın (ö. 255/869), kussâstan biri olarak zikrettiği Mûsa b. Seyyar'ın meşhur bir meclisinin olduğu, burada bir tarafta Arapların, bir tarafta Farslıların yer aldığı ve onun okuduğu âyet-i kerimeleri Araplara ve

⁴² Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 230. Ayrıca bkz. Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Kinânî (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdu's-Selâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 1: 295.

⁴³ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 271; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 60.

⁴⁴ İbn Hacer, *Lisanu'l-Mizân*, 8: 202-203.

⁴⁵ İbn Hacer, *Lisanu'l-Mizân*, 8: 232.

Farslara kendi dillerinde açıkladığı⁴⁶ yönündeki bilgiler de onun mevâli kimliğinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Kader görüşünü benimsediği söylenen⁴⁷ ve Mu'tezili tabakâtlarda ircâ husûsundaki ihtilafına işaret edilen⁴⁸ Mûsa el-Esvârî'nin vefat tarihi ile ilgili net bir bilgi bulunmamakla beraber etkileşim içerisinde bulunduğu şahıslardan anlaşıldığı kadarıyla Gaylân ile çağdaştır. Dolayısıyla o da Gaylân ile birlikte kader ve ircâ fikrini bir araya getiren erken dönem alimlerindedir. Bununla beraber ulaşıldığımız kadarıyla Gaylân ile arasında herhangi bir iletişim ya da etkileşim söz konusu olmamıştır. Bu da, bu dönemde kader ve ircâ fikrini benimseyen şahısların bir gelenek ya da ayrı bir kimlik oluşturmadıkları ve akılcı bağımsız kişiler oldukları yönündeki kanaatimizi desteklemektedir.

Mûsa el-Esvârî'nin Mu'tezile'nin kurucularından sayılan Amr b. Ubeyd ile iletişimi söz konusu olmakla birlikte aralarında olumlu bir etkileşimin olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Zira Mûsa el-Esvârî'nin meclisine devam eden bir kimse Amr b. Ubeyd'e kendisini ayıplayan bir şahsın varlığını haber verdiğinde, Amr b. Ubeyd, kendisiyle arasında Allah'ın hüküm vereceğini zikrettikten sonra bu ithamı yapan kişi olan Mûsa el-Esvârî'nin ircâ fikrini benimsediğini ifade etmiştir.⁴⁹ Rivayetin ayrıca Mu'tezili tabakâtlarda yer alması ise ircâ fikrini benimseyen Mûsa el-Esvârî husûsundaki Mu'tezili kanaati yansıması açısından dikkate değerdir.

Bu bağlamda Mûsa el-Esvârî, mevâli kimliğini ön plana çıkarmak suretiyle Emevî Arap asabiyetine karşı çıkan; kader ve ircâ görüşleriyle de Emevî hilâfetine muhalefet zemininde yer alan akılcı/bağımsız şahıslardan biri olarak tanımlanabilir. Zira ona nispet edilen görüşler, bir mezhebe intisaptan ziyade dönemin tartışma alanlarında mezhebî kimlikten bağımsız akılcı bir tavrın neticesidir.

⁴⁶ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, 1: 368; Kâdi Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 271.

⁴⁷ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, 2: 232.

⁴⁸ Kâdi Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 271.

⁴⁹ Kâdi Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 243

2. 3. Ebû Kelde (II. /VIII. Asır)

Ebû Kelde⁵⁰, Mu'tezile içerisinde Ebû'l-Hüzeyl (ö. 227/842), Nazzâm (ö. 231/845) gibi şahısların yer aldığı altıncı tabakada zikredilmekte⁵¹ ve onun ircâ fikrini benimseyen bir şahıs olduğu rivayet edilmektedir.⁵² Kelâmda ileri seviyede kabul edilen Ebû Kelde aynı zamanda tefsir ehlinden olarak da tanımlanmaktadır.⁵³ Basra Mu'tezile'sinden olan ve tabiat konusundaki "meâni" görüşü ile bilinen Mumamer b. Abbad'ın (ö. 215/830)⁵⁴ takipçisi olarak görülmüş ve onun "efâli't-tabia" görüşünü benimsediği rivayet edilmiştir.⁵⁵ Câhız'ın ifade ettiğine göre Ebû Kelde, Sümâme (ö. 213/828) ve Muammer ile birlikte "efâli't-tabia" yani tabiaatın fiillerinin hakikaten değil mecazen mahluk olduğu görüşündedirler.⁵⁶ Aynı zamanda onun ve bu görüşü benimseyen diğer şahısların Kur'an'ın da ancak mecazen mahluk olduğu fikrini savundukları Câhız tarafından ifade edilmektedir.⁵⁷

Yaşadığı dönemde mütekellimler arasında nüfûz sahibi olduğu anlaşılan Ebû Kelde'nin Halife Hârûn er-Reşid (170/786-193/809) tarafından Hind meliki ile münazara etmek üzere gönderildiği riva-

⁵⁰ Onun ismi hususunda farklı kullanımlar söz konusudur. Câhız, eserlerinde Ebû Kelde ismiyle ondan bahsetmektedir. *el-Bursân ve'l-Urcân*, thk. Abdus-selam Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Celîl, 1990), 305; *el-Hayevân*, thk. Abdus-selam Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1965), 1: 234; 3:395; 4:332; *Resâil* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1979), 3: 287. *Fadlu'l-İ'tizâl*'de de Ebû Kelde kullanımına rastlanmaktadır. Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 269. İbnü'l-Murtazâ'nın *el-Münnye ve'l-Emel* ve *Tabakâtu'l-Mu'tezile* eserlerinde ise onun ismi Ebu Halde şeklindedir. İbnü'l-Murtazâ, *el-Münnye ve'l-Emel*, 53; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 58. Bu sebeple biz erken tarihli isimlendirme olan Ebû Kelde ismini tercih ettik.

⁵¹ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 268; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münnye ve'l-Emel*, 53; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile* 58.

⁵² Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 270; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 58; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münnye ve'l-Emel*, 54.

⁵³ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 270; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 58.

⁵⁴ Muammer b. Abbad ve meâni teorisi ile ilgili bkz. Mustafa Öz, "Muammer b. Abbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 324.

⁵⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 270; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 58.

⁵⁶ Câhız, *Resâil*, 3:287.

⁵⁷ Câhız, *Resâil*, 3:289.

yet edilmektedir. Rivayete göre Hârun önce bir muhaddisi göndermiş ancak o münazarada başarılı olamayınca farklı bir şahıs arayışına girilmiş ve mütekellim bir âlim olarak Ebû Kelde'nin ismi gündeme gelmiştir. Hârun, ona önce bu konuda kendine güvenip güvenmediğini sormuş, olumlu cevap alınca da münazara etmek üzere göndermiştir. Ancak Hârun'un Hind melikine bir mütekellimi gönderdiğini bildirmesi üzerine, Hind meliki yoldayken onun öldürülmesini emretmiş ve Ebû Kelde oraya varmadan öldürülmüştür.⁵⁸ Söz konu rivayetin diğer bir varyantında bahsi geçen mütekellimin Muammer (b. Abbad) olması, bu rivayetin gerçek olup olmadığı hususunda ihtilafları gündeme getirmektedir. Ancak onun Hârun er-Reşid (170/786-193/809) tarafından görevlendirildiğine dair olan bu rivayet gerçek olmasa dahi onun II. /VIII. asrın sonlarında tanınan bir şahıs olduğunu söylemek mümkündür.

Ebû Kelde, Mu'tezilî tabakatlarda irca fikrini benimsediğine işaret edilen şahıslardan biri olmakla birlikte, diğer Kaderî-Mürciî şahıslardan farklı olarak Mu'tezilî şahıslar ile bir ilim geleneğinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca onun ilmîni öven rivayetlerden anlaşıldığı üzere Mu'tezilî geleneğin onunla ilgili algısı da olumlu olmuştur. Bu suretle onun için Kaderî isimlendirmesinden ziyade Mu'tezilî isimlendirmesinin söz konusu olabileceği ve irca fikrini benimsemesinin Mu'tezile açısından sorun arz etmediği anlaşılmaktadır.

2. 4. Ebû Şimr el-Hanefî (III. /IX. Asır ?)

Ebû Şimr el-Hanefî, Mu'tezilî tabakâtlarda altıncı tabaka içerisinde zikredilmekte olup, onun ircâ konusunda Mu'tezile'ye muhalif olduğu söylenmektedir.⁵⁹ Ebû Şimr, tevhid ve adl konularında

⁵⁸ Kâdi Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 269; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 59. Rivayetin bir başka versiyonunda ise Hârun er-Reşid Muammer'i Sind meliki ile müzara etmesi için göndermiştir. Yine bu rivayete göre önce gönderilen şahıs Ashâbu Ebî Hanîfe'dendir ve kelâmın bid'at olduğu fikrini savunmaktadır. Bu yüzden soruları cevaplayamamış onun yerine Muammer gönderilmiştir. Kâdi Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 266.

⁵⁹ Kâdi Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 268; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 52; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 57-58.

Mu'tezile ile muvâfık olmakla birlikte diğer Kaderî-Mürçî şahıslar gibi "el-menzile beyne'l-menzileteyn" konusunda Mu'tezile'ye muhalefet etmiştir.⁶⁰ İrcâ husûsundaki muhalefeti nedeniyle Hayyât'ın Mu'tezile içerisinde sayılıp sayılmamasını önemsiz gördüğü şahıslardan biridir.⁶¹ Ebû Şimr, kader ve ircâ fikrini benimseyen diğer şahıslar gibi Makâlât geleneğinde çoğunlukla Mürçie içerisinde tasnif edilmiş⁶², bunun yanında bazı Makâlât yazarlarınınca Mu'tezile içerisinde sayılmıştır.⁶³

Ebû Şimr'in hayatı ile ilgili bilgiler yetersiz olmakla birlikte münasebet içerisinde olduğu kişilerden⁶⁴ hareketle III. /IX. asırda yaşadığı ve bu dönemde Mu'tezililer nezdinde ircâ fikriyle tanınan bir şahıs olduğu anlaşılmaktadır. Rivayetlere göre Ebû Şimr, Nazzâm ve Ebû'l-Hüzeyl ile farklı zamanlarda bir araya gelmiştir. Onun Nazzâm ile emîrin huzurunda yaptığı ircâ konulu bir münazara neticesinde, emîrin ircâ görüşünden vazgeçtiği aktarılır.⁶⁵ Mu'tezilî tabakâtlarda bu rivayete yer verilirken Nazzâm'ın başarısına dikkat çekilmesi⁶⁶ Ebû Şimr özelinde ircâ fikrini benimseyen Mu'tezilî şahısların Mu'tezile içerisindeki ikinci derecedeki konumunu göstermesi açısından dikkate değerdir. Ebû Şimr'in Ebû'l-Hüzeyl ile ilişkisine işaret eden bir başka rivayette ise Me'mun, Ebû'l-Hüzeyl'e "Ebû Şimr'in onun ölümünü istediğini" söylemiş, Ebû'l-Hüzeyl ise onunla

⁶⁰ Hayyât, *el-İntisâr*, 127

⁶¹ Hayyât, *el-İntisâr*, 127.

⁶² *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 138; Ebû Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*, 87; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 182; Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Mîlel ve'n-Nihal*, 143, 145.

⁶³ Ebû Şimr'i ve ona nispet edilen fırkayı Mürçie içerisinde tasnif eden Makâlât yazarlarının Ebû Şimr'i Mu'tezilî şahıslarla ilişkilendirmeleri (bkz. Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Mîlel ve'n-Nihal*, 42) ve Mu'tezile bahsinde onun görüşlerine yer vermeleri de vâkidir. Mesela Eş'arî Ebû Şimr'i Mürçie içerisinde zikretmiş olmasına rağmen Mu'tezile içerisinde de "tevhit ve kader konusunda onlara uyan" şeklinde tanımladığı Ebû Şimr'in görüşlerine Mu'tezile içerisinde de yer vermiştir. Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 215.

⁶⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 268.

⁶⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 268.

⁶⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 268; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 57-58.

aralarındaki kini dile getiren bir Őir okuyarak karŐılık vermiŐtir.⁶⁷ EbŰ Őimr ile EbŰ'l-HŰzeyl arasındaki anlaŐmazlıđın sebebi ise ircâ fikri olmalıdır. Bu kanaati EbŰ'l-HŰzeyl'in ona hitaben ircâ konusunda yazdıđı bir reddiyenin varlıđı⁶⁸ da desteklemektedir. EbŰ Őimr'den sonra ona nispet edilen Őimriyye fırkası KŰlsŰm b. Hubeyb⁶⁹ tarafından temsil edilmiŐ,⁷⁰ KŰlsŰm'un ise EbŰ'l-HŰzeyl ile EbŰ Őimr'in gŰrŰŐlerini uzlaŐtırma gŰrevini Űstlendiđi Câhız tarafından ifade edilmiŐtir.⁷¹

Tevhid ve adalet hususlarında Mu'tezile ile ortak gŰrŰŐler benimseyen EbŰ Őimr'in⁷² hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamakla birlikte Makâlât geleneđinde iman, bŰyŰk gŰnah iŐleyenlerin durumu ve imâmet husŰsundaki gŰrŰŐlerinden bahsedilmektedir. EbŰ Őimr'in iman tanımını iĉerisinde, Allah'ı bilmek ve O'nu ve O'nun kâtından gelenleri ikrar etmenin yanında, adaleti bilmek, teŐbihi nefyetmek ve tevhidi bilmek gibi konular da yer almaktadır.⁷³ Onun iman tanımına gŰre bunlar imanın hasletlerinden olup bu hasletlerin hepsi birleŐtiđi zaman imanı oluŐturmaktadır.⁷⁴ EbŰ Őimr'in iman tanımında adalet, teŐbihin nefyi gibi konuları imanın hasletleri olarak zikretmesi, bu iman tanımını i'tizâl fikrinden etkilenen bir Őahıs tarafından yapılacak orđinal bir tanım olarak deđerlendirmemize imkan vermektedir. EŐ'arî de EbŰ Őimr'in sŰz konusu iman tanımını Mu'tezile bahsinde aktarırken tevhid ve adaleti bilmek imandandır kısmına vurgu yaparak, onun Kaderî olduđunu sŰyle-

⁶⁷ Kâdi AbdŰlcebbâr, *Fadlul i'tizâl*, 256.

⁶⁸ İbnŰ'n-Nedim, *Fihrist*, 204.

⁶⁹ KŰlsŰm, diđer Kaderi-MŰrciilerle beraber Hayyât tarafından Mu'tezile'ye tevhid ve adl konularında muvâfık olan, ancak el-Menzile beyne'l-Menzilteyn hususunda muhalif olan kimseler arasında zikredilmektedir. Bkz. Hayyât, *el-İntisâr*, 127.

⁷⁰ Câhız, *el-Bursân ve'l-Urcân*, 380.

⁷¹ Câhız, *el-Bursân ve'l-Urcân*, 380; Osman Aydınlı, *İslam DŰŐŰncesinde Akli-leŐme SŰreci Mu'tezile'nin OluŐumu ve EbŰ'l-HŰzeyl el-Allâf* (Ankara: Ankara Okulu, 2001), 129.

⁷² Ka'bi, *Makâlât*, 168; EbŰ Temmâm, *Kitâbu'Ő-Őecere*, 88.

⁷³ EŐ'arî, *İlk DŰnem İslam Mezhepleri: Makâlâtul-İslâmiyyin*, 139.

⁷⁴ EŐ'arî, *İlk DŰnem İslam Mezhepleri: Makâlâtul-İslâmiyyin*, 138; Őehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 145.

mektedir.⁷⁵ Allah'ın ehl-i kiblede günahkarları cehenneme soktuk-tan sonra, onları ebedî olarak cehennemde bırakıp bırakmayacağı konusunda ise Ebû Şimr, Muhammed b. Şebîb ile birlikte, Allah'ın onları cehenneme sokmasının, orada ebedî olarak bırakmasının ya da bırakmamasının caiz olduğu görüşünü benimseyen Mürcie'nin ikinci fırkası içerisinde zikredilmektedir.⁷⁶ Ebû Şimr ve taraftarları imâmet husûsunda ise Mu'tezile ile uyumlu bir şekilde zâlim sulta-na karşı çıkmanın farz olduğu fikrini benimsemektedir.⁷⁷

Ebû Şimr, Kaderî-Mürçî şahıslar içerisinde ikinci neslin mensuplarından biri olarak sayılabilir. İlk nesilde yer alan Mûsa el-Esvârî ile Amr b. Ubeyd arasındaki gerilim, III. /IX. asırda Ebu Şimr, Nazzâm ve Ebû'l-Hüzeyl arasında tezahür etmiş görünmektedir. Takipçilerinden Külsüm'un Ebû'l-Hüzeyl ile onun fikirlerini uzlaştırdığı ifade edilse de⁷⁸, Ebû Şimr ile ilgili olumsuz algının son-raki süreçlerde de devam ettiği ve Mu'tezilî tabakatlara yansıdığı görülmektedir.

2. 5. Muhammed b. Şebîb (III. /IX. Asır)

Ebû Bekir Muhammed b. Şebîb,⁷⁹ Mu'tezilî tabakâtlarda yedinci tabaka içerisinde zikredilmektedir⁸⁰ Bağdâdî'nin (ö. 429/1037) onun için kullandığı el-Basrî nisbesinden⁸¹ hareketle Basralı olması ihtimal dahilindedir.⁸² Vefat tarihi bilinmemekle birlikte, Câfer b. Mübeşşir (ö. 234/848-49) ile İskâfî (ö. 240/854)'nin onun ircâ görüşüne reddiyeler yazmış olmaları⁸³ ve ircâ fikrini Mu'tezile içerisinde bilinen bir şahıs olduktan sonra -yani belirli bir yaştan sonra- be-

⁷⁵ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtü'l-İslâmiyyin* 341.

⁷⁶ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtü'l-İslâmiyyin* 149.

⁷⁷ Ebû Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*, 87.

⁷⁸ Câhız, *el-Bursân ve'l-Urcân*, 380; Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 129.

⁷⁹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l- Mu'tezile*, 71; *el-Münve ve'l-Emel*, 61.

⁸⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 279.

⁸¹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 103.

⁸² Adil Bebek, "Muhammed b. Şebîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30:574, ss. 573-575.

⁸³ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 208, 213.

nimsemiř olması⁸⁴ en geç III. /IX. asrın bařlarında dođduđunu dű-řűndűrmektedir.

Muhammed b. řebib'in, űűncű/dokuzuncu asırda ilmiyle űne çıkan řahıslardan biri olduđu anlařılmaktadır. Onun Ehl-i Kelām'ın toplandıđı bir meclisinin olduđu ve tevhid ile ircā konulu kitaplar yazdıđı zikredilmektedir. űnceden vaid gűrűřűnű benimserken, ircā fikrini sonradan benimsediđi anlařılan İbn řebib'in ircā hakkında gűrűř beyan etmeye bařladıđında "Mu'tezile'nin onun aleyhine konuřtuđu ve bunun űzerine ircā hakkındaki yeni kitabını Mu'tezile'nin istifade etmesi için yazdıđını ancak bu durumun onları kıskandırması sebebiyle "artık bir řey demeyeceđini sűylediđi" rivayet edilmiřtir⁸⁵ Rivayetten anlařıldıđı kadarıyla Muhammed b. řebib'in ircā fikrini benimsemesi bireysel bir tercihin űtesinde, bu fikre bir çađrıyı da içinde barındırmakta ve bu durum yařadıđı asırda bu çađrının muhatapları olan Mu'tezilileri rahatsız etmektedir.

Ka'bi'nin (ű. 319/931), "el-menzile beyne'l-menzileteyn" ve vaid konusunda Mu'tezile'ye muhalif olan kimseler içerisinde saydıđı⁸⁶ İbn řebib, Hayyāt tarafından "el-menzile beyne'l-menzileteyn" konusunda Mu'tezile'ye muhalafet eden ve Mu'tezile'den sayılıp sayılmaması deđer ifade etmeyen kimseler arasında zikredilmiřtir.⁸⁷ Diđer Kaderi-Műrciiler gibi onun da Makālāt geleneđinde tasnifi çođunlukla Műrcie ierisinde⁸⁸ olmuř ancak aynı zamanda Kaderi kimliđi de gűz űnűnde bulundurularak Mu'tezile bahsinde de gűrűřlerine yer

⁸⁴ Kādī Abdűlcebbār, *Fadlu'l-İ'tizāl*, 279.

⁸⁵ Kādī Abdűlcebbār, *Fadlu'l-İ'tizāl*, 279; İbnű'l-Murtazā, *Tabakātu'l-Mu'tezile*, 71.

⁸⁶ Ka'bi, *Makālāt*, 168.

⁸⁷ Hayyāt, *el-İntisār*, 127.

⁸⁸ Eř'ari, řebibiyye'yi Műrcie'nin sekizinci fırkası olarak saymaktadır. *İlk Dűnem İslam Mezhepleri: Makālātu'l-İslāmiyyin*, 140 řehristāni ise Muhammed b. řebib'i Műrcie içerisinde kader ve icrayı birleřtiren kimselerden oluřan Sālihiyye kolu içerisinde zikretmektedir. *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 145. Bunun yanında Műrcie'den Ebű Sevban'ın iman dűřűncesini kabul edenler içerisinde de yer vermektedir. *el-Milel ve'n-Nihal*, 143; Ebű Temmām, Műrcie içerisindeki dűrdűncű fırka olarak zikretmektedir. *Kitābu'ř-řecere*, 86-87; Bađdādī, ise Műrcie içerisindeki kader ve ircā gűrűřűnű benimseyenler arasında ismine yer vermiř, cebirden ve kaderden uzak duran diđer Műrcii fırkalar içerisinde onun ismine yer vermemiřtir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 179-182. Ayrıca bkz. Yemeni, *Akāidu's-Selāse*, 288.

verilmiştir.⁸⁹ Ayrıca Şehristânî (ö. 548/1153), onun ismini Hâricî şahıslar listesinde de zikretmektedir.⁹⁰

Muhammed b. Şebîb'in adına nispet edilen Şebîbiyye fırkası imanın tanımındaki farklılık sebebiyle Mürcie içerisinde ayrı bir fırka olarak yer bulmaktadır.⁹¹ İbn Şebîb'e göre iman, Allah'ı ikrar ile O'nun bir olduğunun, O'ndan geldiğine dair nas bulunan şeylerin ve namaz, oruç gibi Resûlullah'tan nakledilen şeylerin ikrar edilmesi ve bilinmesidir.⁹² İmanın parçalara ayrılması ve insanların imanlarının birbirine üstün olması, imandan bir hasletin taat ve imanın bir bölümü olması mümkündür. Bu durumda o hasletin sahibi, imamın bir kısmını terk etmesiyle kâfir olacaktır. Bir kimse-nin mü'min olması için imanın hasletlerinin tamamını yerine getirmesi gerekmektedir.⁹³ Ka'bi'nin Mürcie içerisindeki iki sınıftan biri olarak saydığı Muhammed b. Şebîb ve cemaatın görüşüne göre, kebâir ehlinin vaîdi ile ilgili ayetlerin, fiili helal ya da haram kılan tüm büyük günah sahiplerine teşmil edilebileceği gibi helal kılanlar içerisindeki bir gruba tahsis edilmesi mümkündür.⁹⁴ Tevhid ve adalet konularında Mu'tezile ile muvâfık olan Muhammed b. Şebîb⁹⁵ sıfatlar meselesiyle uyumlu olarak Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünü benimsemiştir. İmâmet husûsunda ise imâmeti fâdil olanın hak ettiğini ve Nebî'nin insanları namazla emrettiği gibi Ebû Bekir'i de belirlediği fikrini benimsediği ileri sürülmüştür.⁹⁶

⁸⁹ Eş'arî, İbn Şebîb'in görüşlerine Mu'tezile bahsinde de yer vermiştir. Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 182, 271; Bağdâdî ise Mu'tezile bahsinde Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden biri olarak zikrettiği İbn Şebîb'in Sâlihî ve Hâlidî ile birlikte büyük günah işleyenlerin cezası hususunda kararsız kaldıklarını ifade etmektedir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 103.

⁹⁰ Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 140.

⁹¹ Bkz. Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 141; Ebû Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*, 86, 87; Yemenî, *Akâidu's-Selâse*, 288.

⁹² Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 141, Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 183; Ebû Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*, 86.

⁹³ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 141; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 183.

⁹⁴ Ka'bi, *Makâlât*, 199.

⁹⁵ Ka'bi, *Makâlât*, 168.

⁹⁶ Ebû Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*, 86, 87.

Muhammed b. Şebîb'e nispet edilen çeşitli görüşlerin önemli bir kısmı ise Mâturidî'nin *Kitâbu Tevhid*'inde yer almaktadır.⁹⁷ Mâturidî, Muhammed b. Şebîb'in görüşlerinden ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştir.⁹⁸ Onun Allah'ın varlığı ve sıfatları,⁹⁹ cisimlerin yaratılmışlığı görüşleri¹⁰⁰ ile Aristo'nun fikirlerine dair eleştirilerine¹⁰¹ ve sofistlerin görüşlerinin tenkidine¹⁰² yer veren Mâturidî'nin, Muhammed b. Şebîb'in bir kitabına dayanarak bu fikirleri açıkladığı anlaşılmaktadır.¹⁰³ Bu kitap Muhammed b. Şebîb'e nispet edilen tevhid konusundaki kitap¹⁰⁴ olmalıdır. Bununla birlikte Mâturidî, İbn Şebîb'in sadece Mu'tezilî kimliğini muhatap almış¹⁰⁵ ve onun ircâ görüşünü benimsemesine bir atıfta bulunmamıştır. Bu durumda Mâturidî'nin Muhammed b. Şebîb'in görüşlerine irca fikrini benimsemesi öncesi yazdığı Tevhid konulu eserinden¹⁰⁶ ulaşılmış olması ihtimal dahilindedir.

Bağdat Mu'tezilesi içerisinde yer alan Câfer b. Mübeşşir ve İskâfî'nin, İbn Şebîb'in ircâ görüşünü eleştiren eserler kaleme almış oldukları rivayet edilmektedir.¹⁰⁷ Bu durum, Mu'tezile ile ircâ fikrini benimseyen Mu'tezililer arasındaki husumetin, Külsüm ile birlikte Ebû'l-Hüzeyl (ö. 235/849-50) arasında giderilmiş olmakla¹⁰⁸ beraber diğer Mu'tezililer nezdinde devam ettiğini göstermektedir. Üstelik İbn Şebîb'e olan tepkinin onun ircâ fikrine bir çağrısının ve ircâ

⁹⁷ Muhammed b. Şebîb'in çeşitli eserlerdeki görüşlerinin yer aldığı metinler Joseph Van Ess tarafından bir araya getirilmiştir. Bkz. Joseph Van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. Und 3. Jahrhundert Hidschra* (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1995), 6: 338-353.

⁹⁸ Mâturidî Ebû Mansur (ö. 333/940), *Kitâbu't-Tevhid*, trc. Bekir Topalođlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2005), 155-170.

⁹⁹ Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhid*, 155-170

¹⁰⁰ Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhid*, 174-178

¹⁰¹ Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhid*, 189

¹⁰² Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhid*, 192.

¹⁰³ Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhid*, 166

¹⁰⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 279.

¹⁰⁵ Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhid*, 166.

¹⁰⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 279.

¹⁰⁷ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 208, 213.

¹⁰⁸ Câhız, *el-Bursân ve'l-Urcân*, 380.

üzerine yazdığı eserinin¹⁰⁹ olması sebebiyle daha tepkisel olduğunu söylemek mümkündür. Muhammed b. Şebib de Mu'tezile'nin teşekkülü sonrası yaşayan ve Mu'tezile içerisinde varlık gösteren bir şahıs olmakla birlikte onunla ilgili Mu'tezilî algının irca fikrini benimsemesiyle olumsuz dönüşüğü anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İbn Şebib için mezhep değişikliğinden ziyade irca görüşünü benimsemesiyle Mu'tezilî kimliğine ek olarak bireysel fikrî bir tercihin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

2. 6. Ebû'l-Hüseyin es-Sâlihî (III. /IX. Asır)

Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Müslim es-Sâlihî, Mu'tezile içerisinde yedinci tabakada zikredilmektedir.¹¹⁰ Mu'tezilî tabakâtlarda Ebû'l-Hüseyin es-Sâlihî'nin kelâmda büyük bir yer sahibi olduğu ifade edildikten sonra onun ircâ görüşüne meylettığı ve bu konuda Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât ile münazaralarda bulunduğu rivayet edilmektedir.¹¹¹

Mürcie içerisindeki Sâlihîyye adlı fırkanın isminin hem Sâlihî'ye hem de Sâlih Kubbe'ye¹¹² nispet edildiği görülmektedir. Eş'arî ve

¹⁰⁹ Kâdi Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 279. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l- Mu'tezile*, 71.

¹¹⁰ Kâdi Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 281; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l- Mu'tezile*, 72; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 62.

¹¹¹ İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 62; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l- Mu'tezile*, 72.

¹¹² Sâlih Kubbe, Mu'tezile'nin yedinci tabakasında yer almaktadır. Kâdi Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 281; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 62; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l- Mu'tezile*, 73. Bununla birlikte ona ircâ fikri nispet edilmektedir. Kâdi Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*'de ona ve Sâlihî'ye nisbet edilen çok sayıda kitabın yer aldığı zikredilmektedir. *Fadlu'l-İ'tizâl*, 281. Eş'arî ve Şehristânî gibi Makâlât yazarları da ona ircâ fikrini nispet etmemişlerdir. Eş'arî Sâlih Kubbe'nin görüşlerine Sâlihî ile birlikte pek çok yerde işaret etmekte ancak onun görüşlerine Mu'tezilî bir âlim olarak yer verip ona ircâ fikrini nispet etmemektedir. Bkz. Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 198, 254, 247, 299, 314. Bağdâdî ise diğer Makâlât yazarlarından farklı olarak Kaderci Mürchie içerisinde Sâlih Kubbe'nin ismine yer vermiş, Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 182, Sâlih b. Kubbe'nin taraftarlarını da Mu'tezile içerisinde bir fırka olarak saymıştır. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 100. Ebû Temmâm ise Sâlih Kubbe'yi ircâ ve kader görüşünü birleştiren şahıslar arasında zikretmiş, Mürchie içerisinde saydığı Sâlihîyye fırkasının Kubbe olarak da bilinen Sâlih b. Abdullah'a nispet edildiğini ifade etmiştir. Ebû Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*, 82.

Şehristânî, fırkayı Sâlihî'ye¹¹³ nispet ederken,¹¹⁴ Ebû Temmâm ise Sâlih Kubbe'ye nispet etmiştir.¹¹⁵ Ancak Ebû Temmâm, Mürcie içerisinde Sâlih Kubbe'ye bir fırka nispet ederken, Bağdâdi Mürcie içerisinde Sâlihîyye isimli bir fırkadan bahsetmemiş, Mu'tezile içerisinde ise Sâlih Kubbe taraftarlarının ismini zikretmiş ancak onların görüşlerine yer vermemiştir.¹¹⁶ Ayrıca Bağdâdi Sâlih Kubbe'yi Kaderî Mürciiler arasında saymıştır.¹¹⁷ Bununla birlikte Bağdâdi, Kaderî Mürciilerden bahsederken Sâlihî'nin iman görüşüne yer vermiştir.¹¹⁸ Bu durum ise fırkanın nispet edildiği şahıs ile ilgili soru işaretlerinin oluşmasına neden olmuştur. Sâlih Kubbe'ye Mu'tezilî tabakâtlarda dahi ircâ fikrinin nispet edildiğine dair bir bilginin yer almaması, esasında Sâlihî'ye nispet edilen fırkanın, yanlışlıkla Sâlih Kubbe'ye nispet edildiği fikrini akla getirmektedir. Zira makâlâtlarda zikredilen "iman hiçbir kayıt koymaksızın Allah'ı bilmek, küfür ise O'nu mutlak olarak bilmemektir" şeklindeki tanım Sâlihî'ye aittir.¹¹⁹ Ve bu tanım Bağdâdi, Şehristânî ve Eş'arî'nin eserlerinde zikredilmektedir.¹²⁰ Mu'tezilî yazarlardan Hayyât'ın kader ve ircâ fikrini bir araya getiren şahıslar arasında zikrettiği Sâlih ismi¹²¹, kanaatimizce esasen Sâlihî'dir. Zira, Hayyât'ın kader ve ircâ görüşünü birleştiren şahıslar içerisinde¹²² Hayyât ile münazaralarda bulunduğu bilinen Sâlihî'nin¹²³ ismine yer vermeyip, Mu'tezilî tabakâtlarda

¹¹³ Şehristânî, Sâlih b. Ömer es-Sâlihî ismini zikrederken *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 145, Eş'arî ise Ebû'l-Hüseyin es-Sâlihî ismini zikretmektedir. *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 137. Ancak bu ikisi aynı kişi olmalıdır. Zira bu kimseye nispet edilen görüşler aynıdır.

¹¹⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 137; Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 145.

¹¹⁵ Ebû Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*, 82.

¹¹⁶ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 100.

¹¹⁷ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 182.

¹¹⁸ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 183.

¹¹⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 137; Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 182; Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 145; İbn Dâi er-Râzî, *Tabıratu'l-Avvâm*, 60.

¹²⁰ Eş'arî, *Makâlât*, 137; Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 182; Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 145.

¹²¹ Hayyât, *el-İntisâr*, 127.

¹²² Hayyât, *el-İntisâr*, 127.

¹²³ İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 62; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 72.

kendisine ircâ fikri nisbet edilmeyen Sâlih Kubbe'nin ismini zikretmesi ihtimal dahilinde görünmemektedir. Bu durumda Hayyât'ın Sâlih olarak aktardığı kimsenin Sâlih Kubbe olarak yorumlanması, sonraki dönemde Sâlih Kubbe ile Sâlihî'nin isimleri etrafında ortaya çıkan karışıklığın bu eksik telaffuzdan kaynaklandığı ihtimalini de gündeme getirmiştir.

2. 7. Ebû İmran Muveys b. İmran (III. /IX. Asır)

Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Muveys b. İmran el-Fakih, Mu'tezilî tabakatlarda yedinci tabakada zikredilmektedir. Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât'ın onun kelâmında ve fıkhıta geniş bir ilmi olduğuna ve aynı zamanda ircâ görüşünü benimsediğine işaret ettiği aktarılmaktadır.¹²⁴ Bununla beraber onun ismi Hayyât'ın Mu'tezile içerisinde dahil edilip edilmemesi bir şey ifade etmeyen Kaderî-Mürçî şahıslar içerisinde de geçmektedir.¹²⁵ Muveys b. İmran'ın fikhî kimliğinin de ön planda olması, onun Mu'tezile-Hanefilik ilişkisi zemininde değerlendirilme ihtimalini olası kılmakla birlikte, Melchert'in onu örnek göstererek Mu'tezilî biyografi yazarlarının fıkhıta ileri saydıkları ancak Hanefî tabakâtlarda rastlanılmayan bazı isimlerin olduğunu söylemesi¹²⁶ dikkate değerdir. Mu'tezile içerisindeki pek çok şahsın Hanefîliğe meylettiği bir dönemde Muveys b. İmran'ın ircâ zemininde de ortak görüş benimsediği Ashâbu Ebû Hanîfe ile etkileşiminin olmaması ise ilginçtir.

2. 8. Ebû Saîd el-Bâsenânî (III. /IX. Asır)

Mu'tezile'nin yedinci tabakası içerisinde zikredilen Ebû Saîd Ahmed b. Saîd el-Esedî el-Bâsenânî, fıkıh, hadis ve tefsirde ilim sahibi olan bir şahıstır. Onun ömrünün sonlarında ircâ fikrini benimsediği

¹²⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 279. İbnü'l-Murtazâ, *el-Münve ve'l-Emel*, 60; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 71. Şehristânî ise onu Hâricîyye içerisinde *el-Milel ve'n-Nihal*, 140 ve Mürçie'den Sevbaniyye içerisinde *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 143 ve Nazzâm'ın ashâbı içerisinde zikretmektedir. *el-Milel ve'n-Nihal*, 69.

¹²⁵ Hayyât, *el-İntisâr*, 127.

¹²⁶ Melchert, C. *The Formation of the Sunni Schools of Law* (Leiden: Brill, 1997), 37.

zikredilmektedir. Ebû'l-Hüzeyl'in arkadaşı Yahyâ b. Bişr'in onunla ircâ üzerine münazara etmesi neticesinde ise ircâ fikrini terk edip, vaîd görüşünü benimsediğine işaret edilmektedir.¹²⁷ Muveys b. İmran gibi, Bâsenânî'nin fakih kimliği önemli olmakla birlikte Hanefî tabakâtlarda onun da ismi yer almamakta, ayrıca hakkındaki rivayetlerde Ashâbu Hanîfe ile herhangi bir ilişkisi gündeme gelmemektedir.

2. 9. Hâlidî (IV. /X. asır)

Mu'tezilî tabakâtlarda onuncu tabakada zikredilen Hâlidî, Basra'dan olup, Mu'tezile içerisinde ircâyâ meyleden şahıslardan biridir. Fakih ve mütekellim kimliği ile bilinen¹²⁸ Hâlidî'nin kelâmı Hanefî-Mu'tezilî şahıslardan olan ve *Tabakâtu'l-Mu'tezile*'de onuncu tabakada zikredilen Ebû Said el-Berdâî'den¹²⁹ aldığı söylenmektedir.¹³⁰ Hâlidî'nin ircâ görüşünü benimseyen Mu'tezilîler içerisinde Hanefî-Mu'tezilîler ile doğrudan etkileşimi olan nadir şahıslardan biri olması onu önemli kılmaktadır. Bununla beraber irca fikrini benimseyen ve Mu'tezilî gelenekle ilişkilendirilen şahıslar nezdinde Hanefîlik-Mu'tezile ilişkisine dair tezahürlerin ancak IV. /X. asırda tesis edildiğini, bu dönemden önce Kader ve irca fikrini bir araya getiren şahısların Hanefî-Mu'tezilî zeminde değerlendirilemeyeceği anlaşılmaktadır.

2. 10. Abdolvâhid Ali b. Berhân el-Ukberî (ö. 454/1062-63)

Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'nin (ö. 436/1044) öğrencilerinden biri olan Abdolvâhid Ali b. Berhân el-Ukberî ise bir Hanefî fakihî olup, aynı zamanda Mürciî-Mu'tezile'den bir şahıs olarak tanımlanmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla o Hanefî-Mu'tezilî kimliğine ilaveten bazı konularda Mürcie ile de ortak görüş sahibidir. Bu suretle o erken dönem Kaderî-Mürciî kimliğinde rastlanmayan Hanefî kimliği Mür-

¹²⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 284 , İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 79 ; *el-Münye ve'l-Emel*, 66, 67.

¹²⁸ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 110; *el-Münye ve'l-Emel* , 93.

¹²⁹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 101.

¹³⁰ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 110.

ciî ve Mu'tezilî kimlikle beraber taşınması açısından önemlidir. Fikri düzeyde ise onunla ilgili ayrıntılı bilgi yer almamakla birlikte, kâfirlerin cehennemde sonsuza kadar kalmayacağı görüşünü benimseyen ifade edilmiştir.¹³¹

3. Kaderî-Mürciî Şahısların Makâlât Geleneğinde Tasnifi

Makâlât tarzı eserlerin önemli bir kısmında Kaderî-Mürciî şahıslar Mürchie başlığı altında tanımlanmıştır.¹³² Bununla birlikte Kaderî-Mürciî şahısları Mürchie içerisinde tasnif eden bazı Makâlât yazarları tarafından Mu'tezile ile aynı anlamda kullanılan Kaderiyye¹³³ içerisinde isimlerine tekraren yer verilmiştir.¹³⁴ Yine bazı Makâlât yazarları tarafından ise doğrudan Mu'tezile'nin bir grubu olarak tasnif edildikleri görülmektedir.¹³⁵

Kaderî-Mürciî şahıslarla ilgili verilerin dayandığı Makâlât geleneğinin tasnifinde birtakım metodolojik sorunlar söz konusu olup, onların Mürchie içerisinde mi yoksa Mu'tezile içerisinde mi ele alınacağı ile Mu'tezile'nin bu şahısları tasnifi hususunun net olmadığı anlaşılmaktadır.¹³⁶ Yazarlardan bir kısmı söz konusu gruplara Mürchie'nin ana fırkaları içerisinde yer verirken, diğer bir kısmı ise kader ile irca fikrini birleştirenleri ayrı bir grup olarak tasnif etmişlerdir.

Sünnî Makâlât yazarlarından Eş'arî; Sâlihi, Ebû Şimr, Gaylân ve Muhammed b. Şebib'e Mürchie içerisinde farklı fırkalar nispet etmiş ve iman konusu bağlamındaki ihtilafları merkeze almıştır.¹³⁷ Eş'arî,

¹³¹ Zehebî, *Siyer*, 18: 125; İbnu'l-Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, 5: 294.

¹³² Ebu'l-Meâlî, *Beyânü'l-Edyân*, 36; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 179; Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 141; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 162.

¹³³ Kaderiyye isimlendirmesini Mu'tezile ile eş anlamlı kullanan Bağdâdî gibi Makâlât yazarlarının kastına işaret edilmektedir. Mesela bkz. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 100. Kaderiyye sınırları belirli bir mezhep olmaktan ziyade kader ile ilgili ortak fikir sahibi kimselerin zihniyetini ifade eden bir isimlendirmedir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. bkz. Aydın, *Akılcı Din Söylemi*, 148 vd.

¹³⁴ Bkz. Eş'arî, *Makâlât*, 158, 227; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 103.

¹³⁵ Fahreddin er-Râzî, *İtikâdâtü'l-Fıraku'l-Müslimîn*, 40.

¹³⁶ Alibekiroğlu, "Mezhepler Arası Geçişlilik Örneği Olarak Kaderî-Mürciî Şahısların Mu'tezile İçerisinde Değerlendirilmesi Sorunu", 306.

¹³⁷ Eş'arî, *Makâlât*, 132 vd.

Kaderî-Mürçîî şahısları Mürçie içerisinde tasnif etmekle birlikte Mu'tezile bahsinde bazı meselelerde bu şahısların görüşlerine de yer vermiştir.¹³⁸ Bu suretle Eş'arî tasnife yansımayaacak bir şekilde bu şahıslardan bir kısmını Mu'tezile ile ilişkilendirmiş görünmektedir. Ancak o aynı zamanda fâsıkın mü'min olmadığı husûsunda Mu'tezile içerisinde el-Es'am (ö. 200/816) haricinde bir icmânın bulunduğu ve Mu'tezile'nin tamamının "el-menzile beyne'l-menziyleyn" görüşünü benimsediklerini ifade etmek suretiyle¹³⁹ Kaderî-Mürçîîlerin ihtilafının Mu'tezile içindeki icmâya muhalif olduğunu belirtme gereği görmeyerek, onların Mu'tezile içerisindeki varlığını yadsımıştır.

Yine Sünnî Makâlât yazarlarından Bağdâdî ise bu kimseleri Mürçie içerisindeki üç sınıftan biri olarak tanımlamış ve onların imanda ircâ görüşünü benimseyip, kader konusunda da Gaylân, Ebî Şimr, Muhammed b. Şebîb el-Mısırî gibi Mu'tezile/Kaderîye mezhebine göre görüş belirttiklerini söylemiştir. Bağdâdî'nin onları Kaderîye ve Mürçie'nin lanet edilmesi konusundaki haber-i vâhidin kapsamına giren ve iki yönden laneti hak eden şahıslar olarak tanımlaması¹⁴⁰ da tasnif açısından dikkate değerdir. Ebû Şimr, İbn Şebîb, Gaylân ve Sâlih Kubbe gibi kimselerin iman konusunda ihtilafa düştüğünü söyleyen Bağdâdî, Mürçie başlığı altında bu ihtilafı da yer vermiştir.¹⁴¹ Bununla beraber Bağdâdî, eserinin girişinde Mürçie içerisinde zikrettiği Sâlih Kubbe ve taraftarlarını aynı zamanda Mu'tezile içerisindeki fırkalardan biri olarak saymış, Mu'tezilî fırkalar bahsinde ise tasnife dahil ettiği bu kimselerden bahsetmemiştir.¹⁴² Mu'tezile içerisinde tasnif hususunda kararlı bir tavır sergilemeyen müellif, Ka'bî'nin Mu'tezile'nin büyük günah işleyenler konusunda birlik içerisinde olduğu iddiasını çürütmek üzere ise Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden olarak tanımladığı Muhammed b. Şebîb, Sâlihî ve

¹³⁸ Eş'arî, *Makâlât*, 158, 227.

¹³⁹ Eş'arî, *Makâlât*, 269, 270.

¹⁴⁰ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 179.

¹⁴¹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 182 vd.

¹⁴² Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 25; Alibekiroğlu, "Mezhepler Arası Geçişlilik Örneği Olarak Kaderî-Mürçîî Şahısların Mu'tezile İçerisinde Değerlendirilmesi Sorunu", 306.

Hâlidî'nin büyük günah işleyenin cezası konusunda kararsız kaldıklarını dile getirmiştir.¹⁴³ Bu suretle müellif, tasnifleri hususunda net bir tavır sergileyemediği bu şahısları, Mu'tezile'nin iddialarına karşıt bir argüman olarak değerlendirmiştir.

Bir diğer Sünnî Makâlât yazarı Ebû'l-Meâli (ö. 485/1093) ise Gaylâniyye, Sâlihîyye ve Şimriyye'yi Mürcie'nin altı fırkası içerisinde saymak suretiyle bu şahısları doğrudan Mürcie ile ilişkilendiren müelliflerdendir.¹⁴⁴ Ancak o eserinde şahıslarla ilgili detaylı bilgiye yer vermemiştir.

Sünnî Makâlât yazarlarından Şehristânî, söz konusu şahıslara Havâric Mürciesi, Kaderiyye Mürciesi, Cebriyye Mürciesi ve Hâlis Mürcie olmak üzere dört sınıfa ayırdığı Mürcie içerisinde yer vermektedir. O, Muhammed b. Şebîb, Sâlihî ve Hâlidî ile kader ve irca hususunda ilk görüş belirtenler olarak tanımladığı Gaylân'ın mensupları olan Gaylâniyye'nin Kaderiyye Mürciesi içerisinde olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁵ Bununla beraber yazar Hâlis Mürcii fırkalar içerisinde altıncı fırka olarak tasnif ettiği Sâlihîyye'nin kader ve ircâ görüşlerini bir araya getiren Sâlih b. Ömer es-Sâlihî, Muhammed b. Şebîb, Ebû Şimr ve Gaylân b. Mervan'ın mensupları olduğunu ifade etmektedir. Yazar, her ne kadar Hâlis Mürcie fırkalarını ortaya koymayı gaye edinmiş olsa da, kendi deyimiyle "Mürcie'den ayrılan bazı şahısların da zikredilmesi gerektiği düşüncesiyle" bu amacın dışına çıkmıştır.¹⁴⁶ O, Hâlis Mürcii fırkalardan bir diğeri olan Sevbâniyye bahsinde ise imanın "Allah'ı, peygamberlerini ve aklen yapılması caiz olmayan her şeyi bilip ikrar etmek olarak tanımlayan" Ebû Sevbân'ın bu düşüncesinin, Gaylân, Ebû Şimr, Muveys b. İmran, Fazl er-Rekkâşî, Muhammed b. Şebîb, Attâbî ile Sâlih Kubbe tarafından benimsendiğini söylemekte ve bu kimseler ile Ebû Sevbân arasında bir bağdan bahsetmektedir.¹⁴⁷ Bu suretle yazar Kaderiyye Mürciesi içerisinde zikrettiği şahıslardan Sâlihî'ye nispet edi-

¹⁴³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 103.

¹⁴⁴ Ebu'l-Meâli, *Beyânü'l-Edyân*, 36.

¹⁴⁵ Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 141.

¹⁴⁶ Bkz. Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 145.

¹⁴⁷ Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 143.

len Sâlihiyye'yi Hâlis Mürccî fırkalarından olarak tanımlamış, hem de Hâlis Mürccî olarak tanımladığı Sevbanîyye içerisinde de bu şahıslara yer vermiş ve Mürccî tasnifindeki genel kaidenin dışına çıkmıştır.

Şehristânî'nin eserinde bu kimselerin tasnifiyle ilgili dikkat çeken bir diğer husus ise içerisinde Gaylân, Ebû Şimr, Hâlidî, Sâlih b. Hüseyin es-Sâlihî ve Muhammed b. Şebîb'in yer aldığı pek çok kişinin aynı zamanda Hâricîler içerisinde de sayılıyor olmasıdır. Ancak Şehristânî onların hangi vasıflarıyla Hâricîler içerisinde zikredildiğine işaret etmeden ve bu şahıslara ait grupları Hâricî fırkalar tasnifine dahil etmeden şahısların ismini zikretmiştir.¹⁴⁸ Kutlu, Şehristânî'nin bu tasnifini onların Hâricîler ile benzer şekilde hilafette Kureşlîlik vasfını kabul etmemesiyle ilişkili olabileceğini ifade etmektedir.¹⁴⁹ Yine Şehristânî bu şahıslardan Muhammed b. Şebîb, Ebû Şimr ve Mûsa b. İmran'ı Mu'tezile içerisinde de Nazzâm'ın ashâbından olarak tanımlamış ve onların el-va'd ve'l-va'id ve el-menzile beyne'l-menzileteyn konularında ona muhalefet ettiklerini söylemiştir.¹⁵⁰

Mürccî tanımını Ebû Bekir'i Ömer ve Ali'ye takdim edenler için kullanmak suretiyle genişleten İsmâilî Makâlât yazarlarından Ebû Hâtîm er-Râzî diğer yazarlardan farklı olarak, Kaderî Mürccî olarak isimlendirilenleri irca tanımıyla uyumlu bir şekilde Ebû Bekir'i Ömer ve Ali'ye tafdil edip kader görüşünü benimseyenler olarak tanımlamıştır.¹⁵¹ Mürccî fırkalar arasında ise bu tanımına bağlı olarak Kaderî-Mürccî olarak tanımlanan fırkalarından Gaylânîyye'ye ve onun imamet anlayışı ile muvâfık olan Şimriyye'ye yer vermiştir.¹⁵²

İsmâilî Makâlât yazarlarından Ebû Temmâm (IV. /X. asır) ise Mürccî içerisinde ilk fırka olarak, tevhid, adl ve kulların fiileri konularında Mu'tezile gibi, va'id konusunda ise Mürccî gibi düşündüklerini söylediği Gaylânîyye'yi zikretmekte ve Muhammed b. Şebîb ve Ebû Şimr'in de tevhid, va'd ve va'id konularında Gaylânîyye gibi dü-

¹⁴⁸ Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 140.

¹⁴⁹ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürccî ve Tesirleri*, 38.

¹⁵⁰ Şehristânî, *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*, 42, 69.

¹⁵¹ Ebû Hâtîm er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 264.

¹⁵² Ebû Hâtîm er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 268, 269.

şündüklerini belirtmektedir. Ancak o, bu kimselerin iman ve diğer bazı konular hakkında ona muhalefet ettiklerini aktarmakta ve el-Emri bi'l-Mâruf ve'n-Nehyi ani'l-Münker husûsunda onların ve Mürchie'nin çoğunun Müslümanlara vacib olduğu fikri ile Ali b. Ebî Tâlib'in Osman b. Affân'ı öldürdüğü, Hz. Peygamber'in halife seçmeden vefat ettiği ve imâmetin ümmetin seçkinlerinin şûrası ile olduğu fikrini benimsediklerini¹⁵³ ileri sürmektedir.

Gaylân hâricinde Ebû Temmâm'ın Mürchie içerisinde saydığı fırkalardan altı fırkanın dördü diğer firak geleneklerinde Kaderî Mürçi olarak tanımlanan gruplardır. Ebû Temmâm, bunların tamamını bir grup olarak tanımlamak yerine ayrı ayrı gruplar olarak zikretmiş ve böylece onun aktardığı Mürçîi fırkaların çoğunluğunu Mu'tezile ile ortak görüş sahibi Mürçîiler oluşturmuştur.

Kader ve irca fikrini birleştiren şahıslar Makâlât geleğnin tasnifinde çoğunlukla Mürchie başlığı altında tasnif edilmekle birlikte Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209), diğer Makâlât yazarlarından farklı olarak bu kimseleri Gaylân'ın takipçileri şeklinde tanımlamakta ve onları Mu'tezile'nin 17 fırkasından biri içerisinde saymaktadır.¹⁵⁴ Fahreddin er-Râzî'nin bu tasnifi şahısların doğrudan Mu'tezile ile ilişkilendirilmesi açısından oldukça önemlidir.

4. Mu'tezilî Şahısların Kaderî-Mürçîileri Tasnifi

Mu'tezilî gelenek içerisinde muhalif görüşleri sebebiyle bu şahısların kendilerinden sayılıp sayılmayacağı “beş esası benimseyen şahısların Mu'tezilî sayılması” ilkesi doğrultusunda Hayyât (ö. 300/913) tarafından gündeme getirilmiş görünmektedir. Hayyât, Gaylân'ın beş esasa inandığını ancak İbn Şebîb, Muveys, Sâlih, Ebû Şimr ve Külsûm için Mu'tezile'nin onların kendisine eklenmesi ile de onlara dahil edilmesi ile de bir şey kaybetmeyeceğini¹⁵⁵ ifade etmiş-

¹⁵³ Ebû Temmâm, *Kitâbu's-Şecere*, 79 vd.

¹⁵⁴ Fahreddin er-Râzî, *İtikâdât*, 40.

¹⁵⁵ Hayyât, *el-İhtisâr*, 127; Alibekiroğlu, “Mezhepler Arası Geçişlilik Örneği Olarak Kaderî-Mürçîi Şahısların Mu'tezile İçerisinde Değerlendirilmesi Sorunu”, 307.

tir. Hayyât'ın tavrından anlaşılacağı üzere şahısların Mu'tezile içerisinde sayılıp sayılmayacağı Mu'tezile içerisinde bir problem olarak tartışılmaktadır. Hayyât'ın beş esası benimsemeyen kimsenin Mu'tezile'den sayılmayacağını dile getirmesi üzerine söz konusu şahısların durumu mezhebe muhalif kimseler tarafından dile getirilmiş, Hayyât ise bu kimseleri Mu'tezile'den dışlayarak söz konusu ilke ile çelişmemeye özen göstermiş, ancak Gaylân'ı hariç tutmuş ve Mu'tezile içerisinde saymıştır.¹⁵⁶

Hayyât ile aynı dönemde yaşayan Mu'tezilî yazarlardan sayılan Nâşî el-Ekber (ö. 293/906) ise Gaylaniyye fırkasına imamet konusundaki görüşlerinden ötürü Mürcie içerisinde yer vererek Hayyât ile aynı hassasiyeti göstermemiştir.¹⁵⁷ Yine aynı asırda Ka'bi, kendi asrında yaşayan Mu'tezilî şahıslardan bahsederken Ebû Şimr, Muveys b. İmran, Muhammed b. Şebib ve Attâbî gibi şahısların kendi asrında yaşayan Mu'tezilîlere şerrin i'tizâl olduğu hususunda muhalefet ettiklerini, onlarla Adl, Tevhid konusunda muvafıkken, Vaid ve el-Menzile beyne'l-Menzileteyn konularında ayrıldıklarını ifade etmektedir.¹⁵⁸ Ka'bi Mürcie bahsinde ise Gaylân, Ebû Şimr, Muveys b. İmran ve Muhammed b. Şebib'i adl görüşünü benimseyen Mürciî şahıslar olarak tasnif etmiş ancak onların adl görüşünü yeterince bilmediklerini ifade etmiştir.¹⁵⁹ Ka'bi'nin onların bu görüşü içselleştiremediklerine dair bu yorumu Kaderî-Mürciî şahıslara olan Mu'tezilî bakış açısını göstermesi açısından dikkate değerdir.

Mu'tezilî yazarlardan Cüşemî ise Muhammed b. Şebib, Gaylân, Ebû Şimr, Muveys b. İmran, Sâlih Kubbe, Rekkâşî, Sâlihî ve Hâlidî'yi Mürcie'nin mütekellimleri olarak tanımlamış ve onları adliyye ve cebriyye olarak tasnif ettiği Mürcie içerisinde, adliyye grubundan olarak değerlendirmiştir.¹⁶⁰ Yine Mu'tezilî makalat yazarla-

¹⁵⁶ Hayyât, *el-İntisâr*, 127; Alibekiroğlu, "Mezhepler Arası Geçişlilik Örneği Olarak Kaderî-Mürciî Şahısların Mu'tezile İçerisinde Değerlendirilmesi Sorunu", 307.

¹⁵⁷ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 62; Alibekiroğlu, "Mezhepler Arası Geçişlilik Örneği Olarak Kaderî-Mürciî Şahısların Mu'tezile İçerisinde Değerlendirilmesi Sorunu", 307.

¹⁵⁸ Ka'bi, *Makâlât*, 168.

¹⁵⁹ Ka'bi, *Makâlât*, 201.

¹⁶⁰ Cüşemî, *Uyûnu'l-Mesâil*, Mektebetu'l-Bedir, Abdullah el-Vecîh Koleksiyonu, 15b.

rından Neşvân el-Himyerî de Şimriyye ve Gaylâniyye'ye Mürcie içerisinde adalet ve tevhid görüşünü benimseyen fırkalar olarak içerisinde yer vermiştir.¹⁶¹

Kaderî-Mürcîî şahısların Mu'tezile içerisindeki tasnifine “beş esası benimseyen kimsenin Mu'tezilî sayılacağı” ya da “Mu'tezile'nin büyük günah işleyenler hususunda icmâ ettiği” gibi Mu'tezilî yazarlar tarafından dile getirilen bazı ilkeler ile teorik düzeyde karşı çıktığı görülmektedir. Bununla beraber pratikte özellikle Mu'tezilî tabakatlar örneğinde söz konusu şahıslar Mu'tezile içerisinde tasnif edilmiştir.¹⁶² Mu'tezilî tabakâtlarda bu şahısların varlığına, bazı kimselerin bu görüşlerine ek olarak ircâ fikrini benimsemelerine dikkat çekilmek suretiyle işaret edilmektedir. Fırak kitaplarında Kaderî-Mürcîî olarak zikredilen bu şahıslardan Gaylân hakkında Mu'tezilî tabakâtlarda sadece hocası Hasan b. Muhammed'in ircâ fikrini benimsiyor olması zikredilirken¹⁶³ Ebû Şimr el-Hanefî,¹⁶⁴ Ebû Kelde,¹⁶⁵ Musa el-Esvârî,¹⁶⁶ Muveys b. İmran,¹⁶⁷ Ebû'l-Hüseyn es-Sâlihî,¹⁶⁸ Ebû Said Ahmed b. Said el-Bâsenânî¹⁶⁹ ise Mu'tezile içerisinde sayılmıştır. Ancak onların irca fikrini benimsediklerine de işaret edilmiştir.¹⁷⁰ Mu'tezilî tabakâtlardan anlaşıldığı kadarıyla Mu'tezilî geleneğin bu şahıslara dair algısında muhtelif unsurlar ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki şahıslarla ilgili olumsuz bir algının mevcut olması ve bu algının özellikle üçüncü/dokuzuncu asırda toplumsal bazı tezahürlerinin bulunmasıdır. Zira söz konusu şahısların Mu'tezilî şahıslarla yaptıkları münazaralardan bahsedilmiş ve

¹⁶¹ Neşvân el-Himyerî, Ebû Said (ö. 573/1178), *el-Hüru'l-Iyn*, thk. Kemal Mustafa (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1948), 203.

¹⁶² Konu ile ilgili bkz. Alibekiroğlu, “Mezhepler Arası Geçişlilik Örneği Olarak Kaderî-Mürcîî Şahısların Mu'tezile İçerisinde Değerlendirilmesi Sorunu”, 305 vd.

¹⁶³ İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 24; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakât*, 17.

¹⁶⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 268.

¹⁶⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 268.

¹⁶⁶ Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 271.

¹⁶⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 271.

¹⁶⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 281.

¹⁶⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 284.

¹⁷⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 271; Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 270; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 58; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 54.

bu münazaralarda Mu'tezilî şahısların üstünlüğüne dikkat çekilmiştir. Mesela, Hâlidî ile Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) arasında geçen ehl-i salattan olanların vaîdi konulu bir münazarada Hâlidî'nin, Ebû Ali el-Cübbâî karşısında cevapsız kaldığına işaret edilmiştir.¹⁷¹ Bir diğeri rivayette ise Basra emîrinin huzurunda Ebû Şimr ile Nazzâm arasında geçen irca konulu bir münazara neticesinde emîrin irca fikrinden vazgeçip Nazzâm'ın fikrine meylettiği aktarılmaktadır.¹⁷² Ebû Şimr ile Ebû'l-Hüzeyl arasında geçen münazara ise iki grup arasındaki ihtilafların ulaştığı noktayı göstermesi açısından dikkate değerdir. Zira rivayete göre Me'mûn'un huzurunda geçen bir münazarada Ebû Şimr ile Ebû'l-Hüzeyl birbirlerinin ölümünü temenni etmişlerdir.¹⁷³ Muhammed b. Şebîb ise Mu'tezilî tabakatlara göre Mu'tezile içerisindeyken ircâ görüşünü benimsemeye başlayan bundan ötürü ise Mu'tezile tarafından eleştirilen bir şahıstır. Ehl-i Kelâmın toplandığı bir meclisi bulunan İbn Şebîb, tevhid konulu bir eser telif etmiştir. İrcâ fikrini benimsemeye başlamasını müteakiben ise Mu'tezile onu eleştirmeye başlamıştır. Muhammed b. Şebîb'in ise bu eleştiriler karşısında "bu eseri onlar için telif ettiğini, ancak bunun onları rahatsız ettiğini ve artık onlara bir şey demeyeceğini söylediği rivayet edilmiştir.¹⁷⁴

Muhammed b. Şebîb örneğinde görüldüğü üzere söz konusu şahısların Mu'tezilî şahıslara irca fikrini benimsetme yönündeki çabası, Mu'tezilî gelenekte irca fikrini benimseyen şahısları bu görüşten vazgeçirme eğilimi şeklinde karşılık bulmuştur. Mu'tezilî tabakatlardan anlaşılacağı üzere bu eğilim Ebû Saîd Ahmed b. Saîd el-Esedî el-Bâsenânî örneğinde olduğu üzere bazı zamanlarda başarıyla sonuçlanmıştır.¹⁷⁵

Mu'tezilî şahıslarla, Kaderî-Mürccî şahıslar arasındaki münazaraların artış göstermesi ve bu dönemde Mu'tezile içerisindeki Kaderî-

¹⁷¹ Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizal*, 288.

¹⁷² Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizal*, 268.

¹⁷³ Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizal*, 256.

¹⁷⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizal*, 279.

¹⁷⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 284, İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 79; *el-Münnye ve'l-Emel*, 66, 67.

Mürciilere karşı yazılan reddiyelerin yer alması özellikle üçüncü/dokuzuncu asrı, Mu'tezile ile Kaderî-Mürchie arasındaki ayrışma açısından önemli hale getirmektedir. Çoğu Kaderî-Mürciî'nin bu asırda yaşaması da Mu'tezile ile Kaderî-Mürciî şahıslar arasındaki ihtilafların bu asırda yoğunlaşmasına sebebiyet vermiştir. Ebû'l-Hüzeyl ile söz konusu şahıslar arasındaki ihtilaflar Ebû Şimr'in vefatı sonrasında onun takipçilerinden Külsüm tarafından uzlaştırılmakla birlikte¹⁷⁶, Ebû'l-Hüzeyl'in vefatı sonrasında da Mu'tezili şahıslar ile söz konusu şahısların arasındaki ihtilafların devam ettiği anlaşılmaktadır. Sonraki asırlarda ise Mu'tezili tabakalar, çeşitli sebeplerle onların Mu'tezile içerisindeki varlıklarını kabul etmekle birlikte, Mu'tezile içerisindeki olumsuz algıyı devam ettirmiş görünmektedirler.

SONUÇ

Kaderî-Mürciî olarak nitelenen şahıslar için gerek Makâlât geleneğinde, gerekse Mu'tezile içerisinde farklı tutumlar söz konusu olmuştur. İki mezhebi eğilimin temel fikirlerini benimsiyor olmaları hasebiyle söz konusu şahıslar için yapılacak tasnif gayretleri de bir takım problemlere sebebiyet vermiştir. Makâlât geleneğinin tasnif gayretinden ve "bir yere ait kılma" hissiyatından bağımsız olarak düşünüldüğünde ise şahısların müstakil varlıkları anlam kazanmaktadır.

Kaderî-Mürciî olarak zikredilen şahıslar Makâlât geleneğinde çoğunlukla Mürchie içerisindeki bir grup olarak zikredilmekle birlikte, bu şahısların birbirleriyle etkileşimleri ya da Gaylân'dan başlayan bir süreçte bir gelenek meydana getirmiş olmadıkları anlaşılmaktadır.¹⁷⁷ Zira şahıslar zaman zaman Gaylân'a nispet edilmekle birlikte, tarihi rivayetler Gaylân ile aralarında bir münasebetten açıkça

¹⁷⁶ Câhız, *el-Bursân ve'l-Urcân*, 380; Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 129.

¹⁷⁷ Gaylân sonrası Kaderî çevrelerle ilgili olarak J. Van Ess'in hacimli bir çalışması bulunmaktadır. Josef Van Ess, *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra: A History of Religious Thought in Early Islam*, Almanca'dan İngilizce'ye trc. John O'Kane, ed. Maribel Fierro v. dğr. (Leiden, Boston: Brill, 2017), 91 vd.

bahsetmemektedir. Ayrıca Gaylân sonrası süreçte özellikle üçüncü/dokuzuncu asırda aynı zaman diliminde yaşamış olmalarına rağmen, aralarında ortak bir ilim geleneğinden söz edilememektedir. Bunlardan bir kısmı Gaylân ve Musa el-Esvârî gibi mevali kimliğin etkisi ile Arap asabiyetine karşı çıkan akılcı şahsiyetler hüviyetindedir. Ebû Kelde örneğinde olduğu üzere Mu'tezilî şahıslar ile ilim geleneği oluşturan ve Mu'tezile içerisinde kabul gören örnekler ile birlikte Ebû Şimr, Muhammed b. Şebib, Hâlidî, Sâlihî gibi kelimada ileri seviyede kabul edilen ancak Mu'tezile içerisinde bir değer ifade etmeyen, bireysel tercihleri sonucu irca fikrini benimseyen şahıslar da söz konusu olmuştur. Bu durum birbirinden farklı hüviyetlere sahip söz konusu şahısların Makâlât geleneğinin tasnif ile ilgili çabaları neticesinde bir araya getirildikleri izlenimini gündeme getirmektedir. Nitekim kader ve ircâ görüşünü bir araya getiren bu şahıslar Mu'tezile içerisinde de ortak bir zeminde yer almamışlardır. Onlara nisbet edilen tevhid ve adalet konulu görüşler, Mu'tezile içerisinde ayrı bir grup olarak tasnif edilmelerine imkan verecek nitelikte orjinal ve ayırt edici nitelikte olmamıştır.

Kaderî-Mürcü şahıslarla Mu'tezile arasındaki ilişkinin ise muhtelif zamanlarda değişkenlik arz ettiği anlaşılacakla birlikte, bu şahıslarla ilgili olumsuz algının onları Mu'tezile içerisinde sayan Mu'tezilî tabakât yazarları tarafından da bilinçli bir şekilde devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu olumsuz algıyı devam ettirmelerine rağmen, Mu'tezilî tabakât yazarlarının onları Mu'tezile içerisinde sayarken, irca fikri ile ilgili bir istisnai durumun söz konusu olduğuna işaret etmeleri ise “beş esas prensibini” önceleyen genel Mu'tezilî eğilimin bakış açısına muhalif bir durumdur. Bu suretle Mu'tezile'nin söz konusu şahıslara bakış açısında teorik ve pratik düzeyde bir farklılaşmanın mevcudiyeti anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Kaderî-Mürcü olarak tanımlanan kimseleri tarihsel süreçte “şahıslar” düzeyinde varlıklarına rastlanan, farklı fikirleri bir araya getiren ve bu durumları fırak geleneğinin tasnifine problemli bir şekilde yansıyan şahıslar olarak değerlendirmek mümkündür. Bu kimseler örneğinde mezhepler arası etkileşim ve geçişlilik ihtimalinin doğal bir süreç olduğu anlaşılacaktır. Ayrıca söz konusu şahıslar için yapılacak yeni bir isimlendirme ile onların tek bir mezhep ya da mezhebi eğilim olarak tanımlanması yerine her bir şahsın

müstakil varlığının öne çıkarılması mezhep eksenindeki farklılaşmanın doğru anlaşılması için önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Yahyâ, İbnü'l-Murtazâ (ö. 840/1437). *Tabakâtu'l-Mu'tezile*. Thk. S. D. Wilzer. Beyrut, 1987.
- Ahmed b. Yahyâ, İbnü'l-Murtazâ (ö. 840/1437). *el-Münve ve'l-Emel*. Thk. İsmüddin Muhammed Ali. İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1985.
- Alibekiroğlu, Fatmanur. "Mezhepler Arası Geçişlilik Örneği Olarak Kaderî-Mürcü Şahısların Mu'tezile İçerisinde Değerlendirilmesi Sorunu". *Third Sarajevo International Conference*. Ed. Recai Aydın, Yasin Unvanlı. 303-310. Sarajevo:Sedef Bosnia d. o. o. , 2017.
- Alibekiroğlu, Fatmanur. "Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2018.
- Aydınlı, Osman. *Akılcı Din Söylemi Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Ankara: Hititkitap, 2010.
- Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf*, Ankara: Ankara Okulu, 2001.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tâhir (ö. 429/1037). *el-Fark beyne'l-Fırak*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tâhir (ö. 429/1037). *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak)*. Trc. Ethem Ruhi Fıglalı İstanbul: Kalem Yayınları, 1979.
- Bebek, Adil. "Muhammed b. Şebîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30: 573-575.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870). *Târihu'l-Kebîr*. Thk. Hâşim en-Nedvî v. dğr. Haydarabad: Dâiretu Maârif el-İslâmiyye, trs.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Kinânî (ö. 255/869). *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Thk. Abdu's-Selâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mek-tebetü'l-Hancî, 1988.

- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Kinânî (ö. 255/869). *el-Bursân ve'l-Urcân*. Thk. Abdusselam Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Celîl, 1990.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Kinânî (ö. 255/869). *el-Hayevân*. Thk. Abdusselam Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1965.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Kinânî (ö. 255/869). *Resâil*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1979.
- Ch. Pellat. "Ghaylan b. Muslim", *The Encyclopaedia of Islam*, c. 2, 2026.
- Cihat Tunç. "Gaylân ed-Dımaşki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 13, ss. 414-415.
- Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme (ö. 494/1101). *Risâletü İblis ila İhvânihi'l-Menâhis*. Thk. Hüseyin el-Müderrisi, Beyrut: Dârü'l-Müntehabi'l-Arabî, 1995.
- Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme (ö. 494/1101). *Uyûnu'l-Mesâil*. Mektebetü'l-Bedir, Abdullah el-Vecîh Koleksiyonu.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen (ö. 385/995). *Ahbaru Amr b. Ubeyd*, (el-Mektebetü'z-Zâhiriyyetu'l-Ehliyye).
- Ebû Hâtîm er-Râzî, Ahmed b. Hamdan (ö. 324/936). *Kitâbu'z-Zîne fî Kelimâti'l-İslamiyye*, Thk. Abdullah Selâm es-Semerraî. Bağdat: 1988.
- Ebû Temmâm el-İsmâîli el-Harezmi. *Bâbu's-Şeytân min Kitâbu's-Şecere*. Thk. Paul E. Walker. Leiden: Brill, 1998.
- Ebû'l-Kâsım el-Belhî, el-Ka'b (ö. 319/931). *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu Uyûni'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*. Thk. Hüseyin Hansu-Râcih Kürdî-Abdülhamid Kürdî. İstanbul: Kuramer, Amman: Dâru'l-Feth, 2018.
- Ebû'l-Meâlî, Muhammed el-Hüseyinî el-Alevî (ö. 485/1093). "Kitâbü Beyâni'l-Edyân". Trc. Yahya el-Haşşâb, *Mecelletü'l-Külliyetü'l-Âdâb*. 19 (1957).
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen (ö. 324/935-36). *Makâlâtu'l-İslâmiyyin ve İhtilâfi'l-Musallîn*. Thk. H. Ritter, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen (ö. 324/935-36). *İlk Dönem İslam Mezhepleri: Makâlâtu'l-İslâmiyyin ve İhtilâfi'l-Musallîn*. Trc. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın. İstanbul: Kabcacı, 2005.

- Fahredden er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. Huseyn (ö. 606/1209). *İtikâdâtü'l-Fıraku'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*. Thk. Ali Sâmî en-Neşşâr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982.
- Hayyât, Ebû'l-Hüseyin Abdürrahim b. Muhammed (ö. 300/913?). *el-İntisâr ve'r-Red ale'bnir-Râvendî*. Thk. H. S. Nyberg. Beyrut: Evrâku Şarkıyye, 1993.
- İbn Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed (ö. 328/940). *el-İkdü'l-Ferîd*. Thk. Müfid Muhammed Kamiha. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Dâî er-Râzî, Seyyid Murtaza el-Hasenî (VII/XIII. asrın başları). *Tabsıratu'l-Avâm fî Mârifeti Makâlâti'l-En'am*. Tsh. Abbas İkbâl, Tahran: İnteşârat-ı Esâtir, 1934.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (ö. 852/1449). *Lisânu'l-Mizân*. Thk. Abdulfettah Ebû Gudde. Beyrut: Mektebetu'l-Matbuâti'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Ahmed b. Müslim (ö. 276/889). *el-Maârif*. Thk. Servet Ukkâşe. Kahire : Dâru'l-Maârif, 1981.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yâkub (ö. 385/995?). *el-Fihrist*. Thk. Rızâ Teceddüd. Tahran: Marvi Ofset, 1971.
- Joseph Van Ess. *Theologie und Gesellschaft im 2. Und 3. Jahrhundert Hidschra*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1995.
- Joseph Van Ess. *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra: A History of Religious Thought in Early Islam*. Almanca'dan İngilizce'ye Trc. John O'Kane. Ed. Maribel Fierro v. dğr. Leiden, Boston: Brill, 2017.
- Kâdî Abdülcebbar, Abdülcebbar b. Ahmed (ö. 415/1025). "Kitab Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile", *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* içerisinde. Thk. Fuad Seyyid. Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1986.
- Kalaycı, Mehmet. "Mezhepleri veya Dinî Hareketleri Tamamlan(Ma)Mış Kimliksel Süreçler Olarak Okumak". *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhepler ve Dinî Gruplar Arası İlişkiler)*. Ed. Hayati Hökelekli, Vejdî Bilgin. 227-245. Bursa: 2015).
- Kalhâtî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Saîd (IV. /X. yy?). *el-Keşf ve'l-Beyan*. Thk. Seyyide İsmâil Kâşif. Tunus 1980.
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

- Kutlu, Sönmez, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- Mâturîdî, Ebû Mansur (ö. 333/940). *Kitâbu't-Tevhid*. Trc. Bekir Topalođlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2005.
- Melchert, C. *The Formation of the Sunni Schools of Law*. Leiden: Brill, 1997.
- Nâşî el-Ekber, Ebû'l-Abbas (ö. 293/906). *Mesâilu'l-İmâme*. Thk. Joseph Van Ess. Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1971.
- Neşvân el-Himyeri, Ebû Saîd (ö. 573/1178). *el-Hûru'l-Iyn*. Thk. Kemal Mustafa. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1948.
- Nevbahtî, Ebû Muhammed Hasan b. Mûsa (ö. 300/912). *Şit Furkalar- Fıraku' ş-Şia*. Trc. H. Onat-S. Hizmetli-S. Kutlu-R. Şimşek. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Öz, Mustafa, "Muammer b. Abbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 30, 324.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim (ö. 548/1153). *el-Milel ve'n-Nihal*. Thk. Emir Ali Mühennâ v. dğr. Beyrut: Dâru'l-Mârife, 1993.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim (ö. 548/1153). *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*. Trc. Mustafa Öz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Watt, Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Umran, 1981.
- Yemenî, Ebî Muhammed (VI/XII. asır). *Akâidu's-Selâse ve Sebîn Furka*. Thk. M. A. el-Gâmîdî. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2001.
- Zehebî, Ebû Abdillâh (ö. 748/1348). *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnâvût v. dğr. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.

